

Український центр вивчення історії Голокосту
Серія «Бібліотека спогадів про Голокост»

Джек Глоцер

Я ПЕРЕЖИВ ГОЛОКОСТ НАПЕРЕКІР УСЬОМУ

Унікальна та незабутня історія боротьби за життя

*Переклала з англійської
Наталія Курішко*

Київ 2022

УДК 94(=411.16)(477.86)(092)

Джек Глоцер народився в сім'ї асимільованих євреїв у Рогатині на початку 1925 року. Він був найстаршим серед трьох дітей, мав велелюдну родину – дядьків, тіток і п'яťох кузенів і кузин, що жили разом. У віці 16–19 років Джек став свідком убивства майже всієї єврейської громади свого рідного містечка нацистськими окупантами та їхніми помічниками. Мемуари охоплюють Джекове життя в Європі в 1925–1949 роках. За наполяганням дружини й рідних, через більш ніж 50 років після подій Джек записав свої спогади. Мемуари, що містять також велику кількість фото, власноруч укладені автором родинне дерево й мапу місцевості, є одним із небагатьох надзвичайно детальних свідчень життя, загибелі та відродження рогатинських євреїв у часи Другої світової війни.

Двомовне видання виходить друком уперше й буде цікавим для широкої читацької аудиторії.

Перше видання у 2000 році уклали та відредагували
Александр Волцер та Беатріс Глоцер

Друге видання у 2018 році підготували
Мітчел Глоцер, Марла Раучер Осборн та Джей Осборн

Редакційна колегія двомовного видання
Віталій Бобров, Анатолій Подольський, Марла Раучер Осборн і Джей Осборн

Цей переклад став можливим завдяки щедрій пожертві для ГО «Єврейська спадщина Рогатина» від Сьюзен Турнбул, Брюса Турнбула і Лоренса С. Кірша від імені об'єднання «Єврейська спадщина Болехова» з метою сприяння збереженню пам'яті про єврейські громади у регіоні

Видання здійснено за підтримки проекту «Мережа пам'яті».
Ця публікація не є відображенням офіційної позиції спонсорів проекту

Перше та друге видання цього тексту ліцензовано за Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License та використано з дозволу правовласників

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб, зокрема електронно, без письмової згоди правовласників заборонено

© Джек Глоцер, Александр Волцер, Беатріс Глоцер, 2000

© Наталя Курішко, переклад з англійської, 2018

© Український центр вивчення історії Голокосту, 2022

© Єврейська спадщина Рогатина, 2022

ISBN 978-617-642-642-4

ПАМ'ЯТІ МОЄЇ МАТЕРІ ТОБИ ГЛОЦЕР,
МОЇХ БРАТІВ САМУЕЛЯ
ТА МОШЕ ЕМАНУЕЛЯ І МОЇХ РОДИЧІВ,
ЯКИХ БУЛО ЖОРСТОКО ВБИТО
ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ.

Я НЕ ПРОБАЧУ... Я НЕ ЗАБУДУ ВАС

Щоб отримати додаткову інформацію про ці мемуари,
зокрема цифрову карту місць, згаданих у тексті,
дивіться вебсайт ГО «Єврейська спадщина Рогатина»

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
«Я НІКОЛИ НЕ ЗАБУДУ ЦЕЙ ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД». Передне слово від видавців	7
МАПА ПАМ'ЯТІ РОГАТИНА ТА ОКОЛИЦЬ	12
РОДИННЕ ДЕРЕВО ДЖЕКА ГЛОЦЕРА	15
Я ПЕРЕЖИВ ГОЛОКОСТ НАПЕРЕКИР УСЬОМУ	
Раннє дитинство (до початку Другої світової війни, 1 вересня 1939 року)	16
Життя під час радянської окупації, вересень 1939 року – червень 1941 року	23
Під німецькою окупацією – життя у рогатинському гетто, кінець 1941 року – 20 березня 1942 року	26
20 березня 1942 року, перша акція	28
Смерть моєї бабусі Леї Барбан	34
Друга акція, Йом кіпур 1942 року	35
Третя акція, грудень 1942 року	37
Ліквідація рогатинського гетто, 6 червня 1943 року	38
Переховування після ліквідації рогатинського гетто, червень 1943 року	41
Переховування у лісах Лопушні й Чесників, липень 1943 року	45

Переховування у лісах Підвисокого, кінець липня 1943 року	47
Знову в лісах Лопушні, осінь і зима 1943 року	48
Трагедія у нашому сховку в лісах Лопушні, березень 1944 року; повернення до лісів, квітень 1944 року	50
Прибуття радянської армії до села Лопушня, 6 червня 1944 року	53
Повернення до Рогатина, кінець червня 1944 року.....	55
Служба в радянській армії, липень 1944 року – березень 1946 року	58
Повернення з армії до Рогатина.....	60
Від'їзд із Рогатина до Польщі й Німеччини, травень 1946 року	63
У Байройті, Баварія (Німеччина), літо 1947 року – липень 1949 року	64
Трагічне відкриття – мої перші роки в США	66
ЕЛЬ МАЛЕ РАХАМІМ (ГОСПОДИ МИЛОСЕРДНИЙ)	69
ПРО ТЕКСТ	70
ФОТОГРАФІЇ	72

ПЕРЕДМОВА

Ми, діти Джека Глоцера, завжди знали, що його дитинство та юність не були анітрохи схожими на наші. Він був теплим, веселим і відданим батьком. Зростаючи, ми почали розуміти болісні події, які він і його сім'я пережили під час Голокосту. Хоча йому було важко згадувати всі звірства, яких він зазнав і які він засвідчив, він розповідав нам про свої переживання із чітким наказом: передати ці істини нащадкам.

«Ми не повинні забути», — таким було його побажання для прийдешніх поколінь. Попри біль від згадок про минуле, він зрештою дозволив нашій матері, Беатріс Глоцер, із допомогою її брата, Александра Волцера, записати його історію. Ми, перше покоління дітей тих, що пережили Голокост, гостро відчуваємо свою відповідальність за те, щоб випустити у світ мемуари батька. Ми також свідомі того, що історія має властивість повторюватись. І тому ми й наше покоління повинні зробити все, щоб не дозволити цим жахливим подіям відбутися знову.

Ми назавжди вдячні Марлі й Джею Осборнам за допомогу в публікації та поширенні мемуарів нашого батька. Їхні неупинні зусилля для збереження спогадів та історій тих, що вижили, й тих, що загинули, воістину героїчні. Ми в боргу перед ними.

Символічно, що ми підготували це видання мемуарів нашого батька саме на 75-ті роковини ліквідації рогатинського гетто. Саме тоді, 75 років тому, маму нашого батька Тобу і його брата Моше Емануеля вбили на його очах разом із багатьма іншими людьми. Нехай благословенна буде їхня пам'ять — тепер і назавжди.

Мітчел Глоцер і Террі Глоцер Аронс
Червень 2018 року

«Я НІКОЛИ НЕ ЗАБУДУ ЦЕЙ ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД»

Переднє слово від видавців

Шановні читачі, представляємо вам двомовне видання спогадів українського єврея з Рогатина Джека Глоцера «Я пережив Голокост наперекір усьому». Через більше ніж п'ятдесят років після закінчення Другої світової війни автор, на прохання його родини, розповів про те, що випало йому пережити в ті темні часи в історії людства.

Це видання продовжує книжкову серію «Бібліотека спогадів про Голокост» Українського центру вивчення історії Голокосту. Для нас є дуже важливо публікувати спогади людей, які пережили страхіття моторошної нацистської окупації теренів України в добу Другої світової війни. Саме такі видання створюють простір для розуміння персональної, родинної трагічної історії, долі конкретної людини, дають можливість відчутти історичний контекст епохи, спробувати зрозуміти, що тоді відбувалося, чи можна було залишитися людиною в нелюдських умовах, в умовах тотальної дегуманізації євреїв із боку німецького націонал-соціалізму. Особливо важливі такі тексти для нас в Україні тепер, коли російський сучасний злочинний політичний режим веде війну проти України, дегуманізує українців, українську культуру, ідентичність і державність. Сучасна росія бере приклад із гітлерівської Німеччини та сталінського Радянського Союзу в тому, як ненавидіти й убивати людей.

Джек Глоцер — один із тих небагатьох євреїв України, що пережили жахіття Другої світової війни й Голокост на західноукраїнських теренах, у регіоні, що вже багато століть має назву Східна Галичина. В тій частині мемуарів, де йдеться

про період між Першою та Другою світовими війнами (1918–1939 роки), автор розповідає про довоєнне життя єврейської громади Рогатина, на прикладах своєї родини і численних родичів, про яких він згадує з величезною теплотою. Життя єврейської громади Рогатина було вельми строкатим і цікавим, попри доволі потужні прояви антисемітизму, що був, на жаль, притаманний польській державі тих часів. Читаючи про батьків, братів, нескінченну кількість родичів автора цих спогадів, маємо змогу відчутти атмосферу родинного, духовного, культурного життя типової великої єврейської родини одного з багатьох містечок Східної Галичини довоєнних часів. Атмосфери, яку прискіпливо й дбайливо зберігали носії тієї культури. Натомість на теренах Центральної, Південної і Східної України, що в міжвоєнний час були під владою сталінського режиму, в кордонах СРСР, духовні й культурні цінності єврейської спільноти були вже під загрозою, внаслідок жорстокої комуністичної політики асиміляції і євреїв, і українців, і інших. Єврейські родини в радянській Україні поступово втрачали свою національну й культурну ідентичність або зберігали її таємно, перебуваючи в постійному страху, на відміну від родини Глоцерів у Рогатині.

Ще одні визначні риси життя єврейських громад того часної Східної Галичини, які ми можемо побачити на прикладі Рогатина у спогадах Джека Глоцера, — це належність до сіонізму, плекання єврейського національного руху, участь у молодіжних, освітніх, мілітарних, спортивних сіоністських організаціях і постійна мрія про повернення на історичну батьківщину в Ерец-Ізраель.

Також Джек згадує про складний вузол взаємин між трьома головними етнічними спільнотами Рогатина та всієї Східної Галичини тих часів: поляками, євреями та українцями. Звісно, в розповіді автора є багато суб'єктивних моментів, зокрема в розділі, де йдеться про життя під час радянської окупації 1939–1941 років. Проте саме тому є цінними (насправді безцінними!) такі персональні, сімейні спогади.

Тут варто описати дуже коротко історичний контекст епохи, що був доволі складним, а для мешканців західно-

українського регіону – здебільшого трагічним, по-різному, але трагічним.

На теренах Західної України в 1930–1940-х роках місцеві мешканці (поляки, євреї, українці) ставали жертвами брутального, жорстокого терору з боку двох тоталітарних режимів – нацистського і комуністичного. В 1939–1941 роках радянська влада депортувала десятки тисяч мешканців Східної Галичини до таборів ГУЛАГу – як неблагонадійних і небезпечних для сталінської диктатури осіб. У 1941–1944 роках на цих українських територіях уже гітлерівська влада безжально знищила майже всі єврейські громади всіх містечок Східної Галичини. Голокост на цих землях був одним із найстрашніших злочинів нацистів. Частину євреїв депортували до табору смерті Белжець (зокрема значну кількість євреїв Рогатина), частину єврейських громад знищили на місці. Понад 400 тисяч євреїв було вбито націонал-соціалістичною Німеччиною у Східній Галичині. Також репресій із боку нацистів зазнали поляки й українці. Наприкінці й після Другої світової війни, у 1944–1947 роках, вже комуністичний режим наробив багато лиха для місцевого населення. Поляки були примусово депортовані з теренів Західної України, почались жорстокі репресії проти українського національного руху з боку каральних сталінських органів НКВД, українців на цих теренах радянський режим карав за співпрацю з ОУН та участь в УПА, причому навіть тих, які просто жили під час війни на цих землях і не були дотичні до жодної з організацій. Смертельна небезпека загрожувала людям у цей період лише за те, що вони були українцями. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х НКВД відправив до таборів тисячі українських родин, звинувативши у найстрашнішому злочині з погляду комуністичної диктатури: «в измене советской Родине».

Найважчими і водночас найціннішими для документування історії Голокосту в Рогатині сторінками спогадів Джека є розповіді про нацистську окупацію, акції вбивства місцевих євреїв, життя і смерть рогатинського гетто. Сімнадцятирічний Джек Глоцер пережив найбільшу трагедію свого

життя: він бачив на власні очі, як убили матір і брата. Також він став свідком загибелі всієї єврейської громади рідного Рогатина. Згодом він написав: «Я ніколи не забуду цей травматичний досвід». Під час Голокосту він дізнався, що люди здатні на жакливі вчинки, однак завдяки іншим людям, добросердим і чуйним, автор залишився живим.

Згодом Джек опинився у Червоній армії, але зрештою у 1949 році після величезних поневірянь дістався Америки. Він дуже мріяв побачити батька, який ще до війни поїхав за океан, однак той помер, очевидно, не витримавши втрати дружини і синів...

Важливо пам'ятати, що спогади Джека Глоцера, як і велика кількість інших свідчень тих, що пережили жахи Голокосту, базуються на власному, переважно трагічному досвіді та є суб'єктивними, як зрештою і будь-які мемуари. Є й інший, також суб'єктивний, досвід євреїв, які пережили німецьку окупацію, де вони згадують із шаною поляків, українців, які врятували їм життя. І таких також було немало¹. Проте якщо хочемо знати правду про ті часи, маємо досліджувати й публікувати різні персональні історії та досвід, навіть найважчі й неприємні для нас.

Насамкінець щиро дякую тим, без кого це видання мемуарів Джека Глоцера про Голокост у Рогатині не побачило б світ: Марлі Раучер Осборн та Джею Осборну, які були ініціаторами й великими натхненниками цього видання, координатору освітніх програм Українського центру вивчення історії Голокосту Віталію Боброву, який долучився до підготовки та наукового редагування книжки. Велика вдячність організації «Єврейська спадщина Рогатина» і українсько-німецькому проекту «Мережа пам'яті», які підтримали публікацію спогадів Джека Глоцера.

*Анатолій Подольський
Український центр вивчення історії Голокосту*

¹ Див., наприклад: Ковба Жанна. Людяність у безодні пекла. – Київ: Дух і Літера, 1998.

למען ידעו, דור אחרון--בנים יולדו; יקמו, ויספרו לבניהם

*Щоб знало про це покоління майбутнє, сини, що народжені будуть,
устануть і будуть розповідати своїм дітям.*

(Псалми 78: 6, переклад І. Огієнка)

שמעו-זאת, הזקנים, והעזיבו, כל יושבי הארץ; ההיתה זאת בימכם, ואם בימי אבותיכם

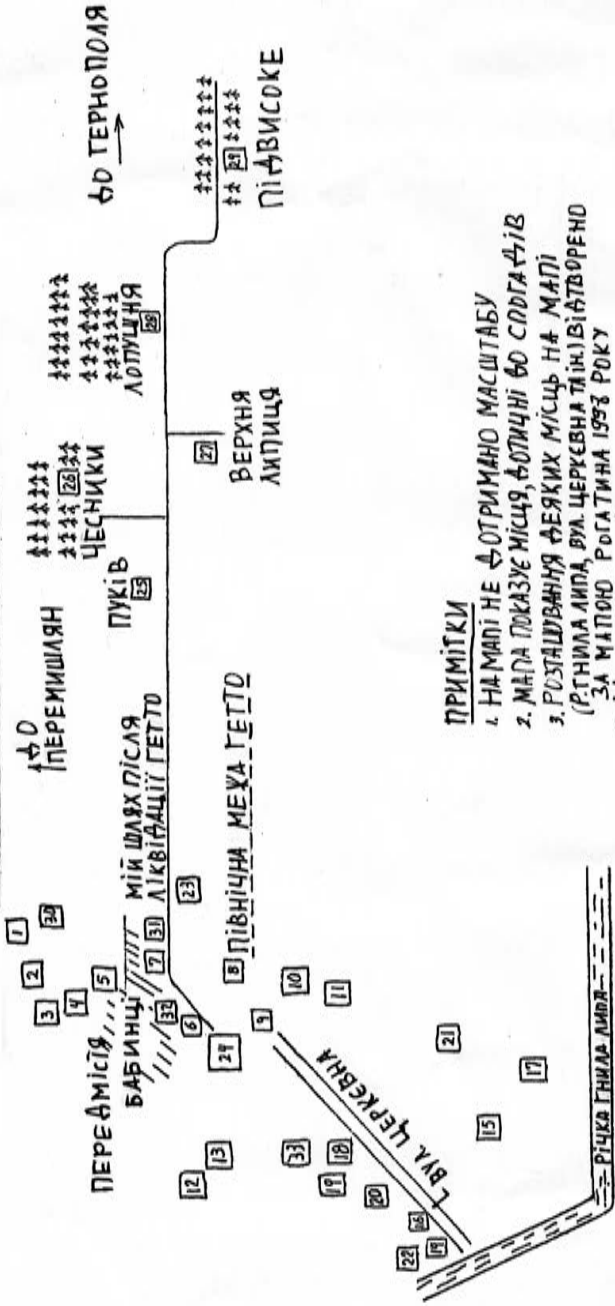
עליה, לבניכם ספרו; ובניהם, ובניהם, לדור אחר

*Послухайте це, ви старші, і візьміть до вух, усі мешканці землі:
чи бувало таке за днів ваших, або за днів ваших батьків?*

*Оповідайте про це синам вашим, а ваші сини своїм дітям,
а їхні сини поколінню наступному.*

(Йоїла 1: 2-3, переклад І. Огієнка)

МАПА ПАМ'ЯТІ РОГАТИНИ ТА ОКРАЙНИЦЬ

ДО ТЕРНОПОЛЯ →

ПІДВИСОКЕ

ЛОПУЦЬКА

ВЕРХНЯ ЛЮПЦЯ

ПІВНІЧНА МЕХА ГЕТТО

ПЕРЕАМІСІЯ БАРИНЦІ

МІЙ ШЛЯХ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ГЕТТО

ПЕРЕМІШЛЯН ЧЕСНИКИ ПУКІВ

ЛЯ ЦЕРКВА

РІЧКА ГНІЛА ЛИПА

ДО БУРШТИНА ↓

ПРИМІТКИ

1. НА МАПІ НЕ ОТРИМАНО МАСШТАБУ
2. МАПА ПОКАЗУЄ МІСЦЯ, АБОТІЧНІ ВО СТОГАЧІВ
3. РОЗТАШУВАННЯ АБЯКИХ МІСЦЬ НА МАПІ (РІЧКА ЛИПА, ВУЛ. ЦЕРКВНА ТА ІН.) ВІДТВОРЕНО ЗА МАТЕРІАЛОМ РОГАТИНИ 1993 РОКУ
4. ** ПІДЗНАЧАЄ ЛІСИ

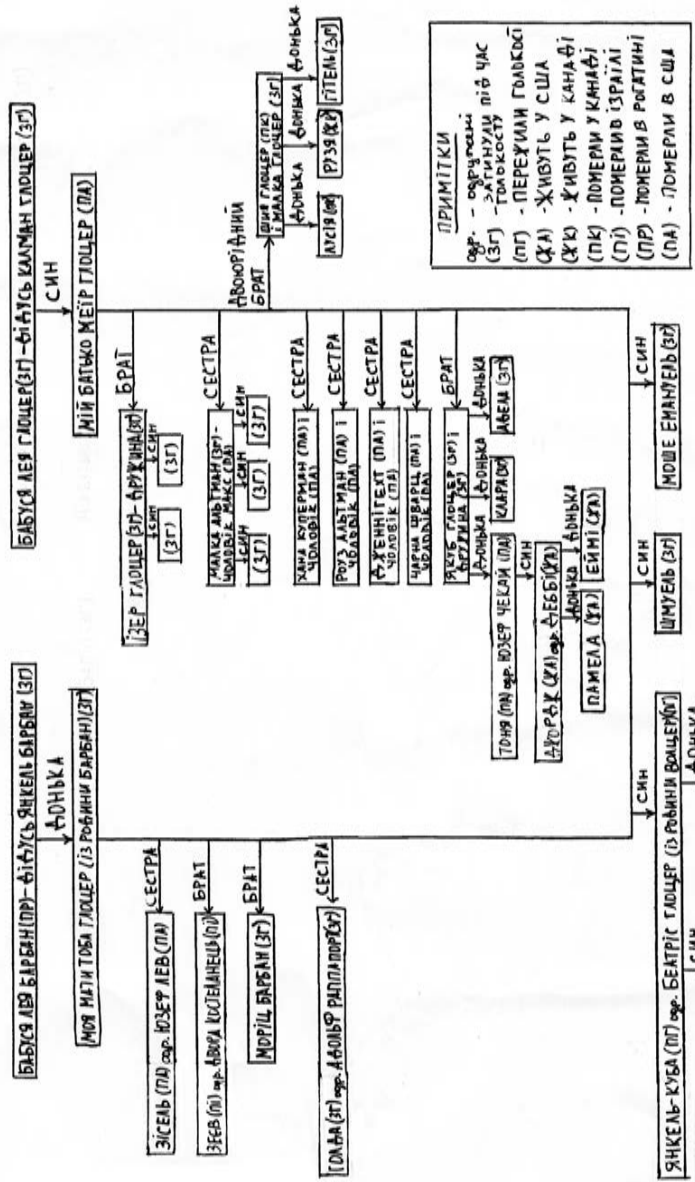
НАМАЛЮВАЛИ АЛЕКСАНДР ВОЛЧЕР,
БЕАТРИС І БОЖЕК ГЛОЦЕРИ В ЛЮДНІ 2001 РОКУ

Легенда до номерів на мапі та сучасні локації

	Локація на мапі	Сучасна назва або розташування (якщо можливо встановити)
1	Нове кладовище	Новий єврейський цвинтар, вхід із вул. Осипа Турянського
2	Стадіон	Ріг вул. Галицької та Осипа Турянського
3	Розташування другого пам'ятного знака (т. зв. «Цегельня»)	Позаду будівель ДП «Рогатин-Водоканал» на вул. Галицькій, 102
4	Лікарня, куди я відвозив Шимо Глоцера	Руїни колишнього монастиря за рогом вул. Маркіяна Шашкевича та Галицької
5	Синагоги на вул. Божниці	Вул. Валова
6	Гімназія (фасад на Ринкову площу та дорогу на Бабинці)	Рогатинська гімназія ім. Володимира Великого, вул. Тараса Шевченка, 1
7	«Червона школа» при дорозі на Бабинці	Рогатинський ліцей імені Братів Рогатинців, вул. Тараса Шевченка, 12
8	Розташування першого пам'ятного знака – праворуч дорогою на Бабинці	Західна сторона дороги на с. Пулятинці, 1,5 кілометра на південний схід від площі Роксолани
9	Римо-католицька церква (на вході до гетто)	Костел Святих Миколая та Анни, вул. Галицька, 60
10	Га-Ноар га-Ціонім – сіоністська організація	
11	Поліція гетто	
12	«Старе місто»	На північ від площі Роксолани
13	Будинок Сікорського (де я залишив брата)	
14	Наш будинок	Вул. Михайла Коцюбинського, будинок встановити не вдалося
15	Юденрат	Вул. Михайла Коцюбинського, 3
16	Лазня	Вул. Михайла Коцюбинського, 5

	Локація на мапі	Сучасна назва або розташування (якщо можливо встановити)
17	Єшива	
18	Будинок Блауштайна	
19	М'ясні ряди (на вул. Ятек)	
20	Будинок, в якому я ховався у шафі 20 березня 1942 року	
21	«Електровня» – електростанція	Вул. Миколи Угриня-Безгрішного, 2
22	Будівля, з горища якої я бачив вбивство мами й брата	
23	Старий цвинтар	Старий єврейський цвинтар, вхід на розі вул. Богдана Лепкого та вул. Степана Бандери
24	Ринкова площа	Площа Роксолани
25	Село Пуків	Село Пуків
26	Село Чесники – ліси	Село Чесники – ліси
27	Село Верхня Липиця – будинок Дубського	Село Верхня Липиця
28	Село Лопушня – ліси	Село Лопушня – ліси
29	Село Підвисоке – ліси	Село Підвисоке – ліси
30	Організація сіоністів «Гордонія»	
31	Будинок шкільного друга-українця, який прогнав мене	
32	Відділок німецької поліції	Вул. Галицька, 64
33	Православна церква	Церква Різдва Пресвятої Богородиці Української греко-католицької церкви, площа Роксолани, 19

РОДИННЕ ДЕРЕВО ДЖЕКА ПЛОЦЕРА

ПРИМІТКИ

оп. - одружений після час
 -> АТРИМУЄТЬСЯ
 (ЗГ) - ПЕРЕЖИЛИ ГОЛОДОТ
 (Ж) - ЖИВУТЬ У США
 (Ж) - ЖИВУТЬ У КАНАДІ
 (П) - ПОМЕРЛИ В ІЗРАІЛІ
 (П) - ПОМЕРЛИ В ІЗРАІЛІ
 (ПА) - ПОМЕРЛИ В США

НАМАЮВАЛИ
 ДЖЕК ПЛОЦЕР І АЛЕКСАНДР ВОЦЦЕР У 1999 РОЦІ

Я ПЕРЕЖИВ ГОЛОКОСТ НАПЕРЕКІР УСЬОМУ

Раннє дитинство
(до початку Другої світової війни,
1 вересня 1939 року)

Я народився 12 січня 1925 року в містечку Рогатин (перед Другою світовою війною — Польща, а зараз — Україна). Рогатин розташований на автошляху Львів — Станіславів², близько 70 кілометрів на південний схід від Львова. Перед війною населення Рогатина становило 9 тисяч осіб, третина з яких (3 тисячі) були євреями.

Я був найстаршим сином Тоби (з роду Барбан) і Меїра Глоцерів. Мене назвали на честь батька моєї матері Якуба Барбана, якого ще кликали Янкелем³. Українські антисеміти

² Більшість назв місць у оригінальній англійській версії цих мемуарів було подано відповідно до польського правопису, тобто наведено офіційні назви Другої Речі Посполитої. В українськомовній версії географічні назви було пристосовано до сучасних українських норм, окрім випадків, де назви топонімів істотно змінилися. Наприклад, вживаємо назву «Станіславів» (Stanisławów), а не сучасну назву — «Івано-Франківськ». Дивіться також розділ «Про текст» наприкінці мемуарів. (Тут і далі — примітки редакторів, окрім пояснень автора, що подані курсивом.)

³ «Якуб» і «Янкель» — це старозавітне ім'я «Яків» польською та їдиш. Воно згодом трансформувалося у «Джейкоб» і «Джек» Глоцер. «Куба» — скорочена пестлива форма від польського «Якуб». Після переїзду до США Джек Глоцер зберіг ім'я «Куба», саме так його називали й інші рогатинці, яким вдалося пережити Голокост. Джек використав ім'я «Куба» також на імміграційних документах у США та в анкеті на отримання громадянства у 1954 році. — Ред.

насміхалися над іменем Янкель, тож я зазвичай називався «Кубою»: «Куба» звучало для них прийнятніше⁴.

Ми жили у власному будинку на околиці Рогатина, на вулиці Церкевна, 24⁵. Мали декілька коней, корів і стайню. Поруч із нашим будинком був великий город, а навколо — сади з фруктовими деревами, кущами смородини і багато зелені. Дивовижний краєвид. Неподалік від нашого будинку текла ріка Гнила Липа, де я навчився плавати. Мій батько тримав на Ринковій площі⁶ м'ясну крамницю.

У мене було двоє братів. Самуель (Шмуель, Міко)⁷ був на рік молодший за мене. А найменший брат Моше Емануель (Едмунд) народився у квітні 1930 року. Я обожнював свого маленького братика. Він повсюди ходив за мною, що трохи додавало клопоту. Однак я його настільки любив, що не заперечував.

Один випадок залишився у моїй пам'яті. Одного разу, коли ми з маленьким братиком гуляли, ми мали перейти

⁴ Зрозуміло, що в Польщі міжвоєнного періоду (1918–1939 роки), де антисемітизм був частиною політичного, соціального, культурного життя країни, і серед польського і серед українського населення траплялись люди з антиєврейськими поглядами. — Ред.

⁵ Сучасна вулиця Коцюбинського, будинок встановити не вдалося. — Ред.

⁶ Сучасна площа Роксолани. — Ред.

⁷ У єврейських родинах того часу традиційно давали багато імен: ім'я, отримане від батьків, релігійне ім'я, одне або кілька для неєврейського кола, пестливі форми усіх цих імен, родинні прізвиська, прізвиська для друзів, імена для офіційних польських паперів тощо. Оскільки в родині знали багато мов і поєднували багато традицій, то навіть форми одного імені могли значно відрізнятися, залежно від того, хто його промовляв. Перекладаючи текст, ми намагалися відтворити оригінальні версії різних імен і прізвищ, звіряючи їх за кількома джерелами. Для зручності читача наводимо всі відомі імена членів родини Джека за першого згадування особи, а далі дотримуємося якогось одного з варіантів (як правило, найчастіше вживаного самим автором). Відомі імена інших дійових осіб звірено за родинними архівами Глоцерів, Книгою пам'яті Рогатина, Базою імен жертв Голокосту Яд Вашем, родинними записами «Спілки дослідників Рогатина» (засновано євреями — вихідцями з цього міста і їхніми нащадками), спогадами свідків та іншими джерелами, зібраними організацією «Єврейська спадщина Рогатина»; їх подаємо у примітках. — Ред.

залізничну колію. Шлагбаум вже опустили, і мій брат перебіг колію. Він заледве встиг перед потягом. Я так злякався, що не знаю, як дійшов додому. Після цього мені снилися кошмари.

Мій дідусь Калман Глоцер будував дім винятково для своїх дітей. У ньому жили сестра мого батька Малка Альтман і її три сини⁸, син мого дідуся Ізер Глоцер⁹ із дружиною та двома синами і наша сім'я (мої батьки, я і два мої брати). Оскільки ми жили усі разом, я дуже часто грався з двоюрідними братами і насолоджувався цим.

У батька було ще четверо сестер, як жили в США, і брат Якуб, який жив у Бельсько (Польща) з дружиною і трьома доньками: Тонею (ми називали її Тося), Кларою та Аделею. Тося стала великим розчаруванням для усієї сім'ї. Вона прийняла католицьку віру й обвінчалася з поляком, Юзефом Чекаєм. Тося була дуже талановитою: вона закінчила консерваторію і стала знаною піаністкою. Батько Тосі відсидів за нею Шиву¹⁰. Нікому в сім'ї не дозволялося згадувати її ім'я. Раніше Якуб і його сім'я приїжджали до нас на канікули, але після цього шлюбу вони припинили нас відвідувати. Мене це дуже засмутило.

Батьків двоюрідний брат, Шия Глоцер¹¹, тримав м'ясну крамницю на Ринковій площі, його дружину звали Малка. У них було три доньки: Лусія, Рузя і Гітель. Ми з ними були дуже близькі.

Я мав багато друзів, ми бавилися та проводили чимало часу разом. Річка Гнила Липа була дуже близько біля нашого будинку, тож я рано навчився плавати. Як мені вида-

⁸ Її чоловік Макс Альтман поїхав до США перед війною; мав намір перевезти туди свою сім'ю. (Джек трохи сплутав, адже Макс і Малка Альтмани мали двох синів і доньку — Йосю, Ізю та Клару. Про Клару та Йосю є багато згадок у тексті далі. — Ред.)

⁹ Також знаний як Ізидор. Його дружину звали Естер. — Ред.

¹⁰ Івритське поняття, що означає «сім» і стосується перших семи днів скорботи після поховання. Найближчі родичі померлих за звичаєм «сидять Шиву».

¹¹ В інших джерелах згадано імена Єгошуа, Єшуа та Ожаш. — Ред.

ється зараз, ми завдавали батькам чимало клопоту, коли йшли на річку самі. Моїми найкращими друзями були Шломо Ляуфер (він із сім'єю жив зовсім поруч), Бужко Кляйнвак та Ізя Габер. Маючи стільки родичів і друзів поруч, я ніколи не почувався самотнім. Я насолоджувався життям, коли був юнаком.

Матір моєї мами, Лея Барбан, і мій дідусь, Янкель Барбан, були надзвичайно люблячими дідусем і бабусею. Материну родину вважали більш аристократичною, аніж батькову. Мій дідусь був листоношею, хоча євреїв рідко призначали працювати на державній посаді. Моя бабуся Лея була повитухою, вона допомагала народжуватися трохи не кожній дитині у Рогатині. Її дуже поважали, навіть неєвреї. Вони завжди знімали капелюхи, вітаючись із бабусею. Вона була дуже щедрою до нас. Кожного Песаху ми, троє хлопчиків, отримували від неї нові костюми й черевики.

Моя мама мала сестру на ім'я Зісель¹². Зісель емігрувала до США задовго до війни. Вона одружилася з Юзефом¹³ Левом (дядьком Розетти Фауст Гальперн). Вони жили у Бронксі.

У мами був також брат, Зеєв Барбан. Зеєв був дуже талановитим актором. Він відправився до Ізраїлю (на той час — Палестина)¹⁴ і став відомим актором у Тель-Авівському театрі «Огель». Він одружився із Дворою Костеланець, акторкою та професійною співачкою. Він приїздив до Рогатина виступати разом зі своєю трупкою.

Інший мамин брат, Моріц¹⁵ Барбан, був адвокатом.

Мама була красивою жінкою. Мала золоті руки. Вона виготовляла красиве мереживо і в'язані штори. Вона відправила декілька мереживних виробів до США — зараз вони

¹² Знана також як Софія. — Ред.

¹³ Знаний також як Самуель. — Ред.

¹⁴ Територія Палестини (історична земля єврейського народу Ерец-Ісраель) не мала державної суверенності. У Палестини на той час (1917–1947 роки) був статус підмандатної території Великої Британії з населенням, де домінували дві етнічні спільноти – євреї та араби. — Ред.

¹⁵ Знаний також як Моше. — Ред.

належать мені. Я пам'ятаю, як вона завжди наспівувала, коли щось робила. Вона була дуже відданою мамою.

Я відвідував гімназію, яку назвали на честь польського маршала Юзефа Пілсудського. Ми ж називали її «Червона школа»¹⁶, через колір цегли. Мої шкільні роки були важкими. Ми, єврейські учні, постійно билися з хлопцями-антисемітами. А провину за бійки завжди покладали на хлопців-євреїв. Мені найбільше подобалися історія та географія. Я ненавидів завчати вірші. Мене більше цікавили поїздки возом, запряженим конем, разом із нашими робітниками. Я закінчив сім років початкової школи¹⁷. Оцінки мав середні, ніколи не отримував «незадовільно».

Коли мені виповнилося 13 років, згідно зі звичаєм відбулася моя Бар-міцва¹⁸. Мені не подобалося навчатися в ребе (єврейських учителів)¹⁹, тому що вони били мене й інших єврейських дітей. (Треба зазначити, що хлопчиків, які відвідували єврейські школи, приватні або державні, вчителі часто карали фізично на власний розсуд.)

Коли батько виїхав до США в 1937 році, моє життя значно змінилося. Він вирішив відправитися до США через заборону місцевої влади проводити ритуальний забій корів і телят. Ця заборона мала назву «ритуальний обіг» (*obrót rytualny*)²⁰. Через неї наш бізнес почав занепадати. Батько

¹⁶ Сьогодні — Рогатинський лицей імені Братів Рогатинців, вул. Тараса Шевченка, 12. — Ред.

¹⁷ За польською освітньою системою «початкова» означає початкову й перші роки середньої школи, для учнів віком від 6–7 до 15 років. — Ред.

¹⁸ Поняття в івриті, що означає «син заповіді» й стосується єврейського хлопчика, який досягнув свого тринадцятого дня народження — віку релігійного обов'язку та відповідальності.

¹⁹ У єврейській релігійній і культурній традиції «ребе» — назва вчителя у єврейських релігійних початкових школах (хедерах), а також шанобливе звернення до рабина (голови єврейської релігійної громади). — Ред.

²⁰ Цей термін не зафіксовано у документах, напевно, йдеться про народну назву. На той час у Польщі діяла серія антиєврейських законів, за якими місцева влада могла встановлювати обмеження на риту-

мав у США чотирьох сестер: Хану Куперман, Роуз Альтман, Дженні Гехт і Чарну Шварц. Вони надіслали батькові потрібні документи, щоб він міг вирушити до США. Батько поїхав до США із наміром перевезти туди й свою сім'ю, як тільки облаштується. Після від'їзду батька моє життя надзвичайно змінилося. Я став головою сім'ї. Мамина сім'я допомагала нам грошима. Мама була пригніченою і дуже страждала. У мене досі збереглися листівки, які мама й брати писали батькові.

У містечку були дуже активні сіоністські організації. Серед них Га-Ноар Га-Іврі та Га-Шомер Га-Цаїр²¹. Ці організації готували своїх членів до еміграції у Палестину (сьогодні — Ізраїль), застосовуючи духовні та фізичні практики (Гахшара)²². Я був ще занадто молодим, щоби брати активну участь у будь-якій з організацій. Ми з друзями відвідували їхні зустрічі, щоб знайомитися з найкрасивішими дівчатами. Моею улюбленою організацією була Гордонія, бо до неї входили найкрасивіші дівчата.

Рогатин славився своєю єврейською молоддю. У Рогатині було дві гімназії. Євреям не дозволялося здобувати вищу освіту, вони мусили їхати для цього до Італії або інших країн.

альний забій худоби, створювати перепони для ліцензування й продажу м'яса, підвищувати податки для єврейських м'ясників. Для єврейських громад ритуальний забій худоби мав дуже важливе значення. Кошерна м'ясна їжа була однією з головних ознак дотримання традицій юдаїзму в харчуванні й загалом одним із важливих маркерів єврейської релігійної ідентичності. — Ред.

²¹ У міжвоєнній Польщі була дуже добре розвинена мережа сіоністських освітніх, культурних, спортивних молодіжних організацій. Їхньою головною метою було готувати єврейську молодь до еміграції в Ерец-Ізраїль (тоді підмандатну Великій Британії Палестину) та боротьби за створення єврейської держави на історичних землях Близького Сходу. Такі інституції існували як для дівчат, так і для хлопців. Найвідомішими з них були: Га-Шомер Га-Цаїр, Маккабі, Гордонія, Тарбут, Бейт-Яаков та інші. Повна назва Га-Ноар Га-Іврі — Акудат Га-Ноар Га-Іврі Аківа. — Ред.

²² Фізичне тренування єврейської молоді, щоб підготувати їх до еміграції у Палестину.

Ще ми мали відому футбольну команду під назвою «Маккабі»²³.

Перед початком війни атмосфера була напруженою. Ми знали про діяльність Гітлера у Німеччині. Ми все сподівалися, що батькові вдасться надіслати документи для нашої еміграції до США.

Мій брат Самуель був дуже розумним. Він працював на маминого брата Моріца Барбана, адвоката, — так заробляв для всієї родини. Життя було дуже складним. У мами розвинувся артрит, у неї були жахливі мігрені. Вона робила все, щоб за дуже складних умов бути нам хорошою матір'ю. Наш дім був завжди чистий, а ми — завжди добре одягнені. Ми жили у «підвішеному стані»: сумували за батьком і чекали на його листи, що приходили дуже рідко. Це надзвичайно пригнічувало маму.

Я пам'ятаю єврейського лікаря з нашого міста, лікаря Левентера, і його дружину. Вони відправилися до Нью-Йорка у 1939 році, перед початком війни, щоб відвідати там світову виставку. Лікар Левентер пообіцяв поговорити з нашим батьком. Він залишив свого єдиного сина Марселя²⁴ із власною сім'єю у Рогатині. Лікар і пані Левентер не змогли повернутися до Рогатина через початок війни. Вони більше ніколи не бачили свого сина.

Ми заздрили кожному, хто їхав до США. Ми сподівалися одного дня отримати листа від батька й візи, які б дали нам змогу емігрувати. Мій батько дуже розчарувався у США, він дуже сумував за нами. Мені чомусь здавалося, що його американські сестри не надто хотіли, щоб батько перевіз туди ще чотирьох осіб. Тато навіть думав про повернення до Ро-

²³ «Маккабі» – всесвітня єврейська спортивна організація, створена на межі XIX–XX століть. Назва в перекладі з іврити означає «молот» і має паралель із давньою боротьбою євреїв за свою державність, а саме з війною проти сирійсько-грецьких завойовників Юдеї (Ерец-Ізраель) у II столітті до н. е., яку очолила династія Хасмонейв («Маккавейв» у християнській традиції). — Ред.

²⁴ Знаний також як Моше, син лікаря Іцхака та Цилі Левентерів. — Ред.

гатина. Я, насправді, точно не знаю усієї історії. Візи від мого батька так і не надійшли.

Життя під час радянської окупації, вересень 1939 року – червень 1941 року

Я пам'ятаю, що погода впродовж літа 1939 року була найкращою за всі роки. Багато євреїв із ближніх містечок приїздили на відпочинок до Рогатина. Ринки були заповнені фруктами та овочами. Люди непокоїлися через тогочасну політичну ситуацію: Гітлер вимагав *Lebensraum* (життєвого простору) і найперше зажадав «польський коридор» (вузьку смугу землі між Німеччиною та Пруссією) і вільне місто Данциг, що було на той час міжнародним портом (сьогодні це місто Гданськ, Польща).

Наші сподівання емігрувати до США згасали з кожним днем. Читання газет пригнічувало: Гітлер стверджував, що євреї відповідальні за жалюгідну економічну ситуацію у Німеччині. Коли німці захопили Чехословаччину й Австрію (1938 рік)²⁵, ми зрозуміли, що погрози Гітлера треба сприймати серйозно. Деякі заможні євреї думали про втечу до Палестини, однак до того часу дороги до Палестини були перекриті, а паспорт було неможливо одержати²⁶. Неспокій зростав постійно. Поляки були сповнені надії: вони вірили, що польська армія є сильною й здолає Гітлера. Українці очікували на прихід німців із великою радістю: вони вірили, що німці переможуть Польщу й буде нагода створити уряд не-

²⁵ Чехословаччину було поділено на вимогу Третього Райху наприкінці 1938 року відповідно до Мюнхенської угоди. В березні 1939 року країну остаточно окупував Третій Райх. — Ред.

²⁶ Британський уряд без консультацій з єврейською спільнотою Палестини випустив у травні 1939 року другу «Білу книгу» — урядовий звіт, який суттєво обмежив єврейську еміграцію з європейських країн на терени Палестини. — Ред.

залежної України. Тим часом містечко огорнула паніка: ми не знали, чого очікувати. У середині вересня 1939 року ситуація у Рогатині стала критичною, панувала анархія. Польські урядовці та армія втекли. Селяни з навколишніх сіл, усвідомивши це, масово подалися у містечко.

Тоді раптом трапилось дещо неочікуване. 17 вересня 1939 року замість німецької армії нас окупувала радянська армія (Червона армія)²⁷. Очевидно, більшість людей не знали про німецько-радянський пакт, згідно з яким Польщу було поділено: радянська влада захопила східну частину Польщі, а німцям дісталася західна. Тому Рогатин опинився під радянською окупацією. Євреї вважали, що це порятунок (від винищення німцями). Поляки розглядали Червону армію як окупантів, вони б воліли бачити німців (бо вірили, що можуть їх здолати). Українці почувалися спустошеними: розбилася їхня надія на незалежний український уряд. Українські власники нерухомості втекли до Львова, вони боялися росіян²⁸. Їхню власність конфіскували. Власність єврейських купців також конфіскували, окрім тих, які займалися продуктами харчування: вони мусили залишатися при справах, щоб постачати їжу Червоній армії.

Перед приходом Червоної армії до Рогатина я закінчив початкову освіту (7 класів). Мій молодший брат Самуель працював у барі офіціантом. Мій найменший брат Моше Емануель ще ходив до школи. Знайти роботу було дуже важко. Я допомагав дядькові (батьковому брату Ізидору) у м'ясній крамниці. Він допомагав нам грошима й забезпечував м'ясом. Мама дуже через це переживала: вона була гордою людиною, а зараз мусила залежати від сім'ї, щоб утримувати себе та дітей. Вона часто плакала. Я навчився працювати з електрикою, але мені за це не платили. Однак, озираючись, розумію, що вміння працювати з електричним обладнанням дуже допомогло мені під час німецької окупації.

²⁷ Поняття «радянська армія», «Червона армія» та «російська армія» вживаються в цих мемуарах як взаємозамінні.

²⁸ Поняття «радянська влада» й «росіяни» вживаються в цих мемуарах як взаємозамінні.

Спочатку ми раділи, що наше містечко зайняли не німці, а Червона армія. Однак усі ілюзії щодо радянської системи швидко розвіялися. Я не пригадую голоду, оскільки, як уже зазначив, нам допомагали родичі. Ми отримували листівки від батька, проте втратили надію емігрувати до США. Антисемітизм під час російської окупації Рогатина зменшився, бо ж росіяни пригноблювали антисемітів також. Росіяни вирішили знести деякі порожні магазини на Ринковій площі й збудувати парк із пам'ятниками Сталіну та Леніну. Для цього вони зібрали усіх молодих чоловіків. Я мусив копати там двічі на тиждень, безоплатно. Мої руки повністю вкрилися пухирями і мозолями. Коли я приходив додому після роботи, то помічав, як мама дивиться на мої руки і плаче.

Пригадую одну велику подію у місті під час російської окупації. Родину Градів у нашому містечку дуже поважали. Вони володіли успішним текстильним бізнесом і багато віддавали на благодійність єврейським та іншим організаціям. Росіяни, окупувавши наше містечко, конфіскували в заможних підприємців увесь товар. Хтось доповів російському керівництву, що Гради переховують товар у себе вдома. Їх заарештували, і відбувся дуже довгий публічний суд. Публіка відвідувала судові засідання щодня. Цей суд став у місті великою сенсацією. Зрештою, Градів визнали винними й депортували до Сибіру. Іронія долі в тому, що саме завдяки цьому вони вижили²⁹.

Упродовж російської окупації єврейське населення Рогатина зросло майже вдвічі. У Рогатині оселилися багато єврейських біженців із міст, окупованих німцями. Нам було шкода їх, бо вони жили у повній бідності; ми ж, як-не-як, жили у власних домівках.

²⁹ Під час радянської окупації Східної Галичини (1939–1941 роки) до радянських таборів у Сибіру було запроторено десятки тисяч поляків, євреїв, українців. Багато людей померли ще в дорозі, значна кількість депортованих не витримали знущань НКВД, важкої праці в таборах і також загинули. Ті, хто вижив, із жахом і болем згадують час перебування в комуністичних таборах. Очевидно, що для єврейських родин, які зуміли вижити в умовах ГУЛАГу, депортація до радянських таборів була певною мірою спасінням, адже нацисти не залишали євреям жодного шансу на життя. — Ред.

Під німецькою окупацією – життя у рогатинському гетто, кінець 1941 року – 20 березня 1942 року

У середу, 6 липня 1941 року³⁰, о шостій годині вечора радянська армія пішла з Рогатина без жодного пострілу. Натомість увійшла німецька армія. Радянська армія залишила на залізничній станції важкі боеприпаси та розсипані кулі.

Нееврейське населення вийшло на вулиці вітати довгоочікувану німецьку армію. Звісно, євреїв серед юрби не було. Перше, що зробили німці, – пішли митися до міської лазні³¹ (бо ж вони такий «чистий» народ). Оскільки наш будинок був розташований поруч, ми усю ніч чули їхні п'яні крики й сміх. Ми почувалися дуже наляканими, бо в домі не було дорослого чоловіка. Вчотирьох ми забилися у мамине ліжко, тулячись один до одного й трясучись. Так ми провели першу ніч під німецькою окупацією.

Наступного дня усе втихомирилося, однак страх не покидав нас. У суботу, 9 липня 1941 року³² (перша чорна субота), християнська молодь почала збиратися на Ринковій площі; звідти вони пішли до нових частин площі, де жила більшість євреїв. Нападники витягали євреїв із їхніх будинків, лунали жажливі крики й плач. Усіх огорнула паніка. Не було куди тікати, адже всі дороги перекрили. Німці силоміць затягли єврейських чоловіків до синагоги (Бейт га-Мідраш)³³. Вони

³⁰ Євреї, які вижили після німецької окупації Рогатина, називали різні дати вступу Вермахту в містечко та кількох наступних подій. Тут також зазначено неправильну дату, адже 6 липня 1941 року була неділя, а не середа. Інші врятовані, зокрема, згадують про 2 липня (тоді була середа). Оскільки про «середу» йдеться у кількох спогадах, вважаємо, що правильною датою є саме 2 липня. – Ред.

³¹ Сучасна адреса – вул. Михайла Коцюбинського, 5. – Ред.

³² Ця комбінація дня тижня й дати також неправильна. Зважаючи на інші свідчення, ймовірно, йдеться про 12 липня, суботу. – Ред.

³³ Велика синагога й кілька інших релігійних будівель єврейської громади стояли на теперішній вул. Валовій, в одній із найстаріших частин Рогатина. Під час війни їх усі було зруйновано. Мовою іврит «Бейт га-Мідраш» означає «Будинок для навчання». – Ред.

хотіли відібрати в них усе цінне, а потім підпалити синагогу разом із євреями. Проте цього разу план не вдалося втілити. Ширилось багато чуток щодо причини, чому німці відмовилися від свого плану. Дехто казав, що біженець із Кракова випадково зустрів колегу з німецького університету, який тепер був лікарем у німецькій армії в Рогатині. Цей лікар, після спонукань і благань колеги (біженця з Кракова), заступився перед німцями за євреїв — тому вони й зупинилися. До мене дійшла інша чутка, що красива місцева жінка пішла до німців і продала своє тіло в обмін на свободу ув'язнених євреїв.

Ми почали голодувати. Німці конфіскували їжу для своєї армії. Навіть місцеві селяни мали віддавати їм свою худобу. Німці виловлювали євреїв на вулицях і наказували їм прибирати урядові будівлі. Оскільки ми були малі, нас не чіпали. Проте німці взяли мене та інших єврейських хлопчиків на залізничну станцію збирати усю ту важку амуніцію (яку залишила російська армія, як я вже згадував). Це була дуже важка й небезпечна робота, бо деяку зброю покинули зарядженою. Окрім голоду ми дуже виснажувалися через цю роботу.

До кінця 1941 року в Рогатині було створено гетто, а визначних євреїв Рогатина призначили до складу юденрату (єврейської ради)³⁴. Лише голова юденрату (Шломо Амарант) мав безпосередній контакт із німцями. Наприклад, коли німцям були потрібні працівники, вони повідомляли голові юденрату про необхідність надати людей, яким наказували негайно з'явитися до німців. Члени юденрату вірили, що їх і їхні сім'ї помилують і не відправлятимуть до концентрацій-

³⁴ Будівля, в якій був розташований юденрат, збереглася. Сучасна адреса — вул. Михайла Коцюбинського, 3. Вбивство євреїв нацисти намагались здійснювати руками самих жертв. Для цього в гетто створювали юденрати — єврейські ради (нім. Judenrat). Організацію життя в гетто загарбники перекладали на в'язнів. Голову та членів юденратів призначали нацисти або обирали в'язні гетто. Юденрати відповідали за виконання наказів і розпоряджень нацистів. Вони часто поставали перед дилемою: дотримання вимог окупаційної влади зазвичай означало смерть частини населення гетто; недотримання — загрозу власної загибелі та/або вбивство значно більшої кількості в'язнів. — Ред.

них таборів разом з іншими євреями³⁵. Район гетто розпочинався на Ринковій площі й простягався до річки Гнила Липа. Наш будинок був у межах гетто, тому ми не мусили переїжджати. Вхід до гетто зачиняли, ворота охороняли єврейські поліцейські. Вони мали на лівій руці пов'язку з написом «Єврейська допоміжна поліція»³⁶. Гетто було переповнене, у деяких будинках кілька сімей жили разом в одній кімнаті (євреїв, які жили за межами гетто, змусили переїхати всередину гетто). Від самого початку в гетто запанував голод. Німці забороняли селянам надавати євреям у гетто їжу. На вулицях гетто можна було побачити спухлих від голоду людей. Людям, які мали гроші, якось вдавалося дістати їжу від сміливих селян. У вересні й жовтні 1941 року німці привезли важке спорядження і викопали оборонні рови (так ми спершу вважали, але згодом ми дізнаємося, що ці рови мали стати могилами). Ранньою весною і впродовж періоду збирання врожаю 1942 року в гетто з'явилося більше їжі: селяни знайшли способи приносити їжу в обмін на одяг, коштовності та гроші.

20 березня 1942 року, перша акція³⁷

19 березня 1942 року мій родич Хаїм Блауштайн, м'ясник, попросив мене прийти наступного ранку чимраніше. Він

³⁵ Така думка поширена в літературі з історії Голокосту, приміром у спогадах про історію великих гетто у Львові, Лодзі, Любліні, Вільнюсі тощо. Проте нацистські окупанти, використавши членів юденрату, завжди вбивали їх або депортували до таборів смерті, насамкінець, після інших євреїв. — Ред.

³⁶ «Єврейську поліцію» (в назві не було слова «допоміжна»), або «єврейську службу порядку», нацистська окупаційна влада створила в структурі юденратів із метою сприяти депортації євреїв із гетто. Також завданням поліції було підтримувати порядок на теренах гетто. Доля єврейських поліцейських була схожою на долю членів юденрату та їхніх родин: їх нацисти вбивали наприкінці. — Ред.

³⁷ Депортація або вбивство євреїв німцями у гетто чи інших концентраційних пунктах. («Аktion» — німецьке слово, яке використовують саме в цьому значенні також в інших мовах. — Ред.)

роздобув трохи м'яса й хотів, щоб я розділив це м'ясо поміж його платоспроможними клієнтами. Як винагороду я мав і собі отримати трохи м'яса. 20 березня 1942 року о шостій годині ранку я пішов до родича. Його будинок був розташований через дорогу від м'ясних крамниць. Він дав мені пакунки з м'ясом і сказав, куди їх доставити. На той момент була вже сьома година ранку. Я вийшов із будинку й подивився ліворуч, де виднілася українська церква³⁸. Раптом я помітив близько п'яти гестапівців³⁹ (зазвичай гестапівці не приходили до гетто — вони розміщувалися у Станіславові). Вони познімали рушниці з плечей і почали стріляти у людей навколо. Було ще досить рано, тому на вулицях не було дуже багато людей. Я побіг назад до будинку Блауштайна. У їхньому будинку був наскрізний прохід до іншої вулиці. Я подумав, що з тієї вулиці зможу добратися до свого будинку і повідомити сім'ю про небезпеку. Однак коли я дійшов до іншого кінця проходу, то і там побачив гестапівців, які стріляли у людей. Я зрозумів, що не можу бігти далі, бо мене застрелять. Тож побіг до найближчої хати. У цьому домі люди ще спали, тож я гучно затарабанив у їхні двері. В цій хаті мешкала родина на прізвище Цитрин. Нарешті вони відчинили двері. Коли я їм сказав, що відбувалося, мені не повірили. Вони не вірили, що подібне взагалі може трапитись. Однак, виглянувши з вікна, вони зрозуміли, що я говорив правду. Гестапівці вже наблизилися до їхнього будинку. Ми зачинили двері. Гестапівці почали кричати: «*Verfluchte Juden, Raus!*» («Кляті жиди, а ну, надвір!»). Вони виламали двері й увірвалися до будинку. Вони брали по п'ять-шість

³⁸ Сьогодні церква Різдва Пресвятої Богородиці Української греко-католицької церкви. — Ред.

³⁹ Євреї та інші, хто вижив після німецької окупації Рогатина, зазвичай під «гестапо» мають на увазі нацистські військові оперативні групи (*Einsatzgruppen*), які ці акції проводили. Однак через величезну кількість обов'язків і брак людей у німецьких охоронних службах у дистрикті Галичина, особливо довкола Станіславова, до акцій у Рогатині залучали змішані групи озброєних службовців гестапо, служби безпеки, ОрПо (німецької поліції порядку), КріПо (кримінальної поліції), Ваффен-СС та/або місцевої допоміжної поліції. — Ред.

людей із будинку, ставили їх біля паркану й розстрілювати. У тому будинку було близько 30 людей: малі діти, старі й вагітні жінки. Я досі чую їхні крики в кошмарах. Якимось чином я опинився останнім у тій черзі. Нарешті зауважив, що я наступний. Коли я побачив, що вони підходять ближче, то помітив поруч шафу. Я скрутився і заскочив у цю шафу. (Коли я тепер про це думаю, здається, наче хтось затягнув мене в ту шафу.) Я сидів там, зібравши останні сили. Коли усе вщухло і крики припинилися, я зрозумів, що всіх убили. До кімнати, де я переховувався у шафі, увійшли двоє гестапівців. Один сказав: «Тут ще був молодий хлопчина» (*ein junger Bursch*). Однак інший гестапівець відповів: «Я його прикінчив». Тоді вони пішли. Приблизно за дві години я виліз із шафи. На ліжку сиділа жінка з дитинкою (вона нещодавно народила). Її очі були широко розплющені. Я підійшов, щоб заговорити з нею. Коли вона не відповіла, я доторкнувся до неї, і вона впала, потекла кров. Її та дитинку застрелили в ліжку. Її чоловік був заступником начальника єврейської поліції, у той момент його не було вдома. Їхнє прізвище було Гальперн (не родичі Розетти). Раптом брат цієї жінки виліз з-під покривал на ліжку поруч. Його охопила істерика, я його заспокоював. Я запитав, чи в будинку є підвал. Він відповів, що підвалу немає, проте є горіще. До нього можна було потрапити зовні, драбиною. Ми почекали, поки не впевнилися, що надворі спокійно. Він сказав, що піде першим, а мені треба йти слідом. Я вже майже вийшов, коли почув постріл і побачив, як він падає з драбини. Я повернувся до будинку. Там я розірвав подушки й пухові ковдри. Створив безлад і заповз під ліжку. Двоє гестапівців повернулися до будинку. Однак, коли побачили усюди пір'я, не пішли до кімнати (вони ж такий «чистий» народ). Вони не хотіли бруднити форму єврейським пір'ям. Проте єврейська кров, що забризкувала їх під час убивств, чомусь не викликала такої відрази. Я пролежав під ліжком ще декілька годин. Коли стало тихо, я виліз з-під ліжка. Виглянувши з вікна, я не побачив жодної живої душі. Однак

побачене не забуду до кінця своїх днів. Мертві люди були розкидані на подвір'ї кожного будинку: діти, жінки, старі. Кров повсюди. Коли я вийшов з будинку, то все ще чув віддалені постріли. До мого будинку було досить далеко. Мені було страшно бігти додому, бо я був сам один. Я зібрався йти до будинку Блауштайна, однак усвідомив, що я — сам і нікого живого не видно. В будинку неподалік мешкав мій шкільний друг. Його сім'я⁴⁰ жила у підвалі цього будинку. У них не було батька. Я не знаю, чи він помер, чи покинув свою сім'ю. Вони були дуже бідні. Я спустився у підвальне помешкання. Сім'я ховалася під пуховою ковдрою. Спочатку вони не ворушилися, але коли почули, як я кличу їх на ім'я, вилізли з-під ковдри.

Коли вони мене побачили, то заплакали від радості. Я сказав їм, що ще чуто постріли і що ми маємо залишатись у сховку. Мені насправді полегшало, що я був не сам. У їхньому помешканні була лише одна кімната, ліжко займало майже увесь простір. Для мене заледве вистачало місця. Я побачив шафу (мій улюблений сховок). Оскільки вони були дуже бідні, шафа була майже порожня. Я вліз у неї. Я стомився й нажахався, але все ж задрімав. Я пробув у тій шафі до світанку. Тоді ми почули голоси назовні.

Єврейські поліцейські стукали до кожної хати. Вони говорили, що акція завершилася і гестапівці покинули гетто. Я прагнув піти додому. Я не знав, чи моя сім'я ще жива. Дорогою додому я всюди бачив мертвих людей. Спочатку я дивився на їхні обличчя і впізнавав знайомих. Підходячи ближче до дому, я перестав дивитися на мертві обличчя, бо боявся побачити когось із моєї сім'ї. Підійшовши до свого будинку, я побачив, як мама і брати біжать до мене з радістю і сльозами на очах: вони були впевнені, що я мертвий.

Коли німці прийшли до нашого містечка, мама вирішила підсунути велику шафу до виходу на велике горище. Вона подумала, що оскільки у нас немає дорослого чоловіка, то

⁴⁰ Матір і троє дітей.

варто ховатися на горищі. Вона розповіла нам, що під час погромів, коли козаки (російські бандити)⁴¹ приходили гвалтувати жінок, вони так ховалися. Отже, саме на горищі моя мама, брати й усі наші родичі сховалися 20 березня 1942 року. Я шкодував, що вранці 20 березня 1942 року пішов із дому. Але, озираючись, я усвідомлюю, що цей день дав мені змогу побачити, що чекало на мене у прийдешні місяці. Я вивчив урок виживання: треба ризикувати, щоб вижити. Я також навчився дивитися на кров і мертвих людей без страху.

21 березня 1942 року юденрат отримав наказ надати приблизно десять молодих людей (я був серед них), щоб іти на околиці міста (місцевість, куди німці раніше привезли обладнання й де викопали рови, як я вже згадував). Декілька літніх людей пішли з нами, щоб спостерігати й допомагати. Це місце було приблизно за чотири кілометри від містечка⁴². Німці дали нам лопати і повідомили, що ми ховатимемо людей, яких привезли сюди живими і розстріляли 20 березня 1942 року. Дорогою до місця (де були рови) ми мали збирати тіла вбитих у гетто (20 березня 1942 року) і складати їх на сани, запряжені кіньми. Був дуже холодний день. Ми бачили замерзлі тіла, розкидані навколо. Деякі літні люди не могли йти, тому їх застрелили на місці. Ми мусили збирати тіла на сани й везти до ровів. Коли ми на решті дійшли до ровів, то не могли повірити власним очам. Ми почали блювати і втрачати свідомість. Перед нами лежали близько трьох тисяч людей, мертві, примерзлі один

⁴¹ Напевно, тут ідеться про часи Першої світової війни. В 1914–1915 роках, коли фронт проходив теренами Східної Галичини і було протистояння Австро-Угорщини й Росії, російські царські війська захопили Галичину, зокрема Рогатин. Вторгнення російських царських військ супроводжувалось brutальними антиєврейськими погромами й депортаціями. — Ред.

⁴² Місце, яке описав Джек, розташоване неподалік дороги між рогатинським районом Бабинці та шляхом на с. Путятинці, тобто масова могила насправді була ближче, приблизно за півтора-два кілометри на південний схід від сучасної площі Роксолани. — Ред.

до одного. Щоб їх поховати, нам треба було розділяти трупи. Діти трималися за своїх матерів, їхні пальці замерзли, і ми не могли роз'єднати їх. Ми мусили кидати трупи у рови (було два рови). Продовжували ховати їх. Земля замерзла. З-під землі стирчали руки й ноги. Неможливо було їх повністю закопати. У більшості вбитих були розплющені очі. Декого я впізнав. На щастя, нікого з моєї близької родини. Ми мусили робити перерви. Ми не могли працювати безперестанку. Було дуже холодно, проте я цього не відчував. Ми наче оніміли. Працювали впродовж кількох годин. Після цього випадку я змінився назавжди. З нами прийшов один єврейський поліцейський. Він сказав, що на сьогодні досить. Ми поверталися на це місце протягом наступних двох тижнів. Коли ґрунт почав відтавати, тіла знову показалися з-під землі. Ми мали закопувати їх знову і знову. Час ішов, ми поступово повністю зачерствіли, геть нічого не відчували.

Після 20 березня 1942 року гетто майже спорожніло. Було вбито понад три тисячі євреїв. Вижило близько 100–110 сімей. Усі ходили, немов зомбі. Видавалося, що кожен у скорботі. Німці почали звозити до гетто євреїв із навколишніх містечок і сіл (Бурштина, Більшівців, Букачівців та інших). Усі жили, огорнені страхом. Ті, хто вижив, намагалися збудувати схованки.

Тепер ми розуміли, на що здатні німці (до речі, голова гестапо в Станіславові — убивця, відповідальний за різанину євреїв у рогатинському гетто, — мав прізвище Крюгер). Кожного дня ходили чутки, що гестапівці повернуться. Вночі ми по черзі чатували. Щоб інші могли поспати, одна людина завжди перебувала на варті. На щастя, після акції 20 березня 1942 року у нашому домі ніхто не загинув.

Після акції 20 березня 1942 року життя вже не було таким, як раніше. Ми жили у постійному страху. Всі намагалися побудувати схованки. Щойно вантажівка проїжджала повз гетто, ми бігли у місця сховку. Навіть навчили дітей гратися лише неподалік схованок.

Юденрат призначив мене працювати електриком у відділку поліції⁴³ (колись це приміщення належало адвокатові на прізвище доктор Златкис). Щоразу, коли я робив щось не так (я ж не був професійним електриком), німці били й штовхали мене. Однак, попри це, то було хороше місце. Робітники кухні у приміщенні, куди я ходив, жаліли мене, давали мені трохи хліба та іншу їжу, яку я приносив додому для своєї сім'ї.

Смерть моєї бабусі Леї Барбан

Одного дня у липні 1942 року моя мама залишила мене наглядати за бабусею, Леею Барбан (вона жила з нами у гетто). Бабуся хворіла на тиф. Вона тримала мене за руку. Я дивився на неї. Вона розплющила очі, подивилася на мене і перестала дихати. Бабуся згасла. Ми не знали, як її поховати. Прийшли люди, щоб помолитися й обмити її. Але ніхто не хотів допомогти нам поховати її. Отож я, мої рідні та двоє двоюрідних братів віднесли бабусю на кладовище⁴⁴. Цвинтар був далеко від гетто. Було спекотно. Нам було важко. Потім ми мали викопати могилу в твердому ґрунті. Ми копали по черзі, оскільки мали лише одну лопату.

Як я вже згадував, я дуже сильно любив свою бабусю. Її дуже поважали, навіть неєвреї. Вона була повитухою і допомогла народитися близько 90 % дітей у містечку.

Ми сумували за нею, але, з іншого боку, дякували Богу, що вона померла природною смертю (хоча й від хвороби).

⁴³ Сучасна адреса — вулиця Галицька, 64. — Ред.

⁴⁴ Лею Барбан, імовірно, поховали на «новому» єврейському цвинтарі Рогатина, десь за кілометр на північ від центральної площі. Вхід на це кладовище сьогодні на вул. Осипа Турянського. — Ред.

Друга акція⁴⁵, Йом кіпура 1942 року

Напередодні Йом кіпура⁴⁶ (20 вересня 1942 року) ми пішли на молитву Коль нідрей⁴⁷, що відбувалася у сусідньому домі (третій будинок від нас). Сусіда звали Лейб⁴⁸ Подгорцер. У тому будинку була велика кухня, де організували молитовню. Жінки молилися у прилеглий кімнаті. Після молитви ми пішли додому. Наступного дня ми повернулися до того ж будинку на молитву з нагоди Йом кіпура. Раптом, саме коли чоловіки вдягали свої таліти⁴⁹, ми почули постріли. (Я та інші чоловіки мого віку не вдягали таліти, в ті часи неодружений чоловік не носив таліт. Я не знаю, можливо звичай був такий лише у нашій частині Польщі.) Ми визирнули з вікна. Побачили, як гестапівці стріляють по людях навколо (я помітив, як застрелили молоду жінку на прізвище Ротенберг). Чоловіки поскидали свої таліти, усі побігли до сховків. Оскільки на той час у гетто було лише декілька гестапівців, нам вдалося безпечно дістатися до нашого будинку. Я був зі своїм середнім братом Самуелем; мама залишилася вдома з наймолодшим братом Моше Емануелем.

Коли ми прибігли додому, то пересунули шафу й залізли на горище (до нашої схованки). Невдовзі ми почули, як гестапівці увійшли до нашого будинку. Ми сиділи дуже тихо. На жаль, моя тітка Малка Альтман, хвора на тиф, голосно стогнала. Ми закрили їй рот ганчіркою, трохи не задушили. Близько другої години ночі я взяв маму, рідних і двох дво-

⁴⁵ Дослідники й ті, хто вижив, по-різному визначають кількість акцій у Рогатині, залежно від ступеня жорстокості та кількості людей, які постраждали, були депортовані або вбиті. — Ред.

⁴⁶ Найбільш шановане єврейське свято, День спокути, яке відзначають постом і молитвами.

⁴⁷ Молитва, яку промовляють у синагозі напередодні Йом кіпура.

⁴⁸ Також знаний як Моше. — Ред.

⁴⁹ Таліт (у множині «талітім», або «талітот») — це рушник із китицями по краях, який єврейські чоловіки накидають на плечі під час молитов.

юридних братів, і ми втекли до поліцейського відділку. Працюючи там раніше, я підготував дуже добре місце сховку в підвалі. Я припустив, що ніхто не шукатиме євреїв у німецькому відділку поліції. Ми просиділи у підвалі усю ніч і були дуже голодні. Мені в тій будівлі був знайомий кожний куточок, тому я знав, де зберігають їжу. Я вийшов із підвалу. Німці не звертали на мене уваги, бо вже звикли бачити в тій будівлі. Тож я пішов на кухню та в інші місця і взяв трохи хліба й іншої їжі. Я приніс їжу мамі та хлопцям. Я навіть насмілювався взяти свого середнього брата Самуеля із собою, щоб він також зміг принести трохи їжі, просто під носом у німців. Я знав, що з горища цієї будівлі добре видно гетто. Я хотів побачити, що відбувається, тому заліз нагору. На горищі я знайшов двох чоловіків, один був із дружиною. Вони працювали кравцями, приходили до поліції шити німцям одяг. Їхнє прізвище було Фрайвальд, добрі друзі нашої сім'ї. Вони, як і я, вирішили, що поліція — найкраще місце для схованки. Фрайвальдів вважали найкращими кравцями у місті.

Близько другої години дня ми помітили, що гестапівці збираються залишити гетто. Раптом ми побачили, що гестапівці схопили трьох чоловіків. Один із них був моїм шкільним товаришем на прізвище Шнапс. Прізвище іншого було Ротенберг⁵⁰, третього чоловіка — не пам'ятаю. З вікна горища ми бачили, що трьом чоловікам наказали стати на коліна. Поки гестапівці знімали свої рушніці, мій друг Шнапс та інший чоловік утекли. Гестапівці застрелили Ротенберга й побігли за моїм другом та іншим чоловіком. Вони спіймали обох, привели їх назад і застрелили. В околиці була католицька церква⁵¹, ми бачили, як місцеві священники спостерігали за усім і сміялися.

Нарешті гестапівці покинули гетто. Я не пригадую, чи того дня вони прийшли зі Станіславава чи з Тернополя. Вночі ми повернулися до нашого будинку. Наступного дня

⁵⁰ Він був братом молодої жінки, яку вбили раніше, про що я згадував.

⁵¹ Будівля збереглася, нині це костел Святих Миколая та Анни на вул. Галицькій, 60. — Ред.

нам повідомили, що людей, яких спіймали під час акції на Йом кіпур, відвезли на залізничну станцію і депортували до табору смерті у Белжеці.

На щастя, нашій сім'ї вдалося врятуватися завдяки вдалій схованці.

Третя акція, грудень 1942 року

Після акції у Йом кіпур життя минало у страху. Кожного дня ходили чутки, що гестапівці повернуться. Ми бігали до сховку кілька разів на день. Я досі працював електриком у поліцейському відділку.

У середині жовтня 1942 року район гетто зменшили. Ми мусили перебратися до іншого будинку. Цей будинок належав сім'ї на прізвище Шнекраут. Він був замалим для усієї нашої сім'ї, тож деяким родичам довелося переїхати до оселі, власником якої був доктор Мельник, він мав два будинки — обидва в межах гетто.

Я захворів на тиф, і у мене піднялася висока температура. Більшість часу я був непритомний.

Вранці у вівторок, 8 грудня 1942 року, до нашого гетто зайшли гестапівці з Тернополя. (Прізвище вбивці, який очолював гестапо у Тернополі, — Мюллер.) Гестапівці перекрили усі виходи з гетто. Все відбулося дуже швидко. Моя мама і брати перенесли мене у сховок у домі Шнекраута. У цьому будинку було два сховки — горище й підвал. Колись я допомагав викопати сховок у підвалі. Я не знав, що відбувається акція, я також не знав, що мене потягнули на горище. Люди у домі вирішили, що дорослим треба заховатися на горищі, а малим дітям зі своїми матерями — у підвалі. Через те, що малі діти не можуть сидіти тихо й шумлять, подумали, що в підвалі їх буде важче почути іззовні. Моя тітка Малка Альтман та її донька Клара сховалися у підвалі разом з іншими жінками й дітьми нашої сім'ї.

Я прийшов до тяти вже на горищі — гарячка відступила. Спочатку я не розумів, де я. Мої губи пересохли, мене мучила спрага. Однак коли я побачив, що відбувається, побачив маму і братів, то затих. Раптом крізь тріщини у підлозі ми побачили, як гестапівці витягають людей із підвалу. Подейкували, що котрийсь із єврейських поліцейських видав німцям сховок у підвалі, де сиділи матері й діти, і члени нашої сім'ї також. Гестапівці відвели їх до залізничної станції, посадили у вагони для худоби й депортували до табору смерті в Белжеці. Гестапівці подумали, що підвал був єдиною схованкою в будинку, тому більше його не обшукували.

В інших будинках сховки були настільки переповнені, що багато маленьких дітей задихнулися. У деяких із цих місць (бункерах) бракувало повітря. В одному випадку мати намагалася змусити дитину не плакати, коли гестапівці були у домі, але випадково задушила її.

До кінця дня понад тисячу євреїв спіймали й депортували до табору смерті в Белжеці.

Ліквідація рогатинського гетто, 6 червня 1943 року

Після акції у грудні 1942 року в гетто панував похмурий настрій. Ми чули, що в навколишніх містечках євреїв уже не залишилось. Ми відчували наближення кінця. У травні 1943 року ми дізналися, що гестапо оточило гетто у Перемишлянах (містечко за 30 кілометрів на північ від Рогатина) і жорстоко вбило там усіх євреїв. Євреї у перемишлянському гетто підготувалися гірше за нас. Тому гестапо вдалося ліквідувати гетто лише за один день. Ми вирішили, що будемо наступними після перемишлянської різанини. Перемишляни належали до Львівської області. Ми ж — до Станіславівської (тепер — Івано-Франківської) області, що перебувала під іншою адміністрацією. Саме це забезпечи-

ло нам кілька додаткових тижнів. Після перемишлянської різанини ми сиділи у сховках цілодобово. Було багато хибних тривог.

Уранці 6 червня 1943 року, в перший день свята Шавуот⁵², гестапо оточило наше гетто. Ми почули постріли. Ми розуміли, що це кінець. Розпочалася ліквідація рогатинського гетто. Я планував, що в цей день візьму сім'ю й побіжу до сховку Шії Глоцера (сім'я Лусії), але коли все розпочалось, я зрозумів, що ми не добіжимо. Гестапівці були в гетто повсюди. Я, мама, брати й декілька двоюрідних побігли назад у власний сховок (горище будинку Шнекраутів). Цей сховок (я називав його бункером) не міг прихистити усіх, бо ж людей назбиралося з цілого гетто. Деякі люди прийшли з вогнепальними пораненнями. Вони кричали від болю, повсюди була кров. Було важко дихати. Панував хаос.

Я знав: якщо ми там залишимося, то помremo. Був ще інший сховок — у стодолі. А ще в тій стодолі було горище. Ми побігли туди. Разом із середнім братом і одним із двоюрідних ми хотіли перевірити, чи вдасться сховатися на тому горищі. Коли ми вилізли нагору, там уже були люди. Багато людей, навіть із навколишніх містечок. Я хотів, щоб мама й наймолодший брат, які тоді перебували внизу, у сховку в стодолі, піднялися сюди. На жаль, унизу вже були гестапівці, і я не зміг до них дістатися. Я дивився на те, що відбувалося, з горища стодоли. Гестапівців супроводжував українець на прізвище Мельник⁵³. Він вільно розмовляв їдишем. Він вигукнув їдишем: «Євреї, виходьте, акція завершилася». Вони усі вийшли, і моя мама, мій наймолодший брат Моше Емануель і мої двоюрідні брати також. Гестапівці застрелили усіх, — а я дивився на це з горища.

⁵² Шавуот — єврейське свято, що вшановує відкриття Закону на горі Сінай. (У більшості мемуарів та історичних записів згадано, що 6 червня було першим днем цієї акції. Однак першим днем свята Шавуот в 1943 році була середа, 9 червня. Декілька інших людей, які врятувалися, також пригадують, що акція збіглася із Шавуотом, можливо тому, що вона тривала три дні. — Ред.)

⁵³ Після війни він безслідно зник.

Мойй матері, Тобі Глоцер, було 45 років, а моему братові Моше Емануелю — 13. Німці їх жорстоко вбили. Мама була дуже люблячою людиною, відданою дружиною та матір'ю, яка, попри багато проблем і труднощів, утримувала дім у чистоті, а її сини були добре нагодовані й гарно вдягнені. Вона мала надзвичайний талант — виготовляла красиве мереживо і в'язані штори. Вона походила з аристократичної сім'ї, була насправді визначною жінкою, доброчесною жінкою (іша хаїл)⁵⁴. Я обожнював свого маленького братика Моше Емануеля. Він був дуже розумним хлопчиком і дуже добре вчився. Деякі його табелі ми надсилали батькові до США. Зараз ці табелі зберігаються у Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні. Як я вже згадував, він ходив за мною повсюди, проте я не заперечував, бо дуже сильно любив його. Побачити їхнє вбивство на власні очі було для мене нестерпно боляче.

Мій середній брат, який був зі мною, розпитував, чому ми не йдемо забрати маму і брата. Він не бачив того, що бачив я. Коли я не відповів, він усе зрозумів. Він забився в істериці, тож я мусив його заспокоювати.

Наступні кілька днів ми сиділи на тому горіщі без їжі. Я не міг спуститися, щоб забрати тіла матері й брата, тому що повсюди були гестапівці. Скільки око сягало — всюди лежали трупи. Однієї ночі, коли сильно дощило, ми спустилися з горища й прокралися у якийсь будинок, щоб знайти їжу. Було тихо. Ми вирішили перевірити, чи у гетто ще хтось лишився. Ми зайшли в один будинок. Там було повно диму. Тут мешкала родина на прізвище Мельман. Ми почали кричати про пожежу, однак батько тієї сім'ї відповів, що він сам підпалив будинок. Сказав, що він і його сім'я радше згорять, аніж чекатимуть на кулі гестапівців. Цей будинок належав торговцю яйцями на прізвище Шор. У підвалі будинку був сховок. Ми спустилися, я постукав у двері, але ніхто не від-

⁵⁴ Напевно, наведено місцеву версію вислову «іша това» (іврит) — «жінка порядна, добра, доброчесна». Це також старозавітний вислів із розділу 31: 10–31 Приповістей Соломона, який читають у деяких рідинах перед трапезою у Шабат. — Ред.

повів. Люди не хотіли, щоб дим потрапив у підвал. Коли я вигукнув своє ім'я, двері таки відчинили. Моя двоюрідна сестра Клара Глоцер (сестра Тоні Чекай) була там. Там також перебували інші мої знайомі. Серед них пам'ятаю дівчину на прізвище Стриєр. Дим почав заповнювати підвал.

Ми знали, що з цього будинку треба вибиратися. Вночі, поки йшов сильний дощ, я забрав їх усіх із собою до сховку на горіщі над стодолюю.

Наступної ночі ми покинули гетто.

Переховування після ліквідації рогатинського гетто, червень 1943 року

Ми хотіли вийти з містечка, уникаючи місць, де нас могли побачити. Ми прийшли до частини Рогатина під назвою Бабинці, а там розділилися. Дівчина на прізвище Стриєр і лікар із дружиною на прізвище Худіш пішли до знайомих неевреїв. Клара Глоцер запропонувала, щоб вона, я, мій брат і двоюрідний брат Йося Альтман вирушили до поляка на прізвище Сікорський. Клара сказала, що в його будинку вона має зустрітися зі своїм хлопцем, Хаїмом Блауштайном. Про це було домовлено перед ліквідацією гетто (я не знав про це). Хаїму Блауштайну не вдалося туди прийти, найімовірніше, його вбили під час ліквідації гетто. Клара Глоцер сказала нам, що у будинку Сікорського є сховок, тож ми відправилися до нього. Прийшовши туди, Клара дуже засмутилась, оскільки не побачила Хаїма Блауштайна. Натомість там був чоловік на ім'я Янкель Ойстер — він чекав на свою дівчину. Вона також не прийшла. Він припустив, що її так само вбили під час ліквідації гетто.

Ми залишилися у будинку Сікорського, у сховку, який він приготував. Він дав нам трохи їжі. Після п'яти днів він сказав, що його дружина дуже боїться переховувати євреїв під власним дахом, оскільки німці повсюди. Він міг залишити

щонайбільше трьох осіб. Ми вирішили, що Клара Глоцер, мій брат Самуель і Янкель Ойстер залишаться у Сікорських. Я сказав їм, що ми з Йосею (двоюрідний брат) відправимося на пошуки іншого сховку в ближніх лісах. А коли знайдемо місце, я прийду по них або відправлю когось, хто приведе їх до мене. Я добре знав навколишню місцевість, бо ходив туди з нашими робітниками купувати худобу. Бачив дуже густі ліси. Я усвідомлював, що ці ліси мають бути хорошим сховком. Також пригадував, що мої близькі шкільні друзі (українці) жили поблизу дороги до лісу. Коли ми прийшли до будинку цих друзів, була вже перша година ночі. Ми постукали у двері, але коли вони нас побачили, то почали кричати: «Забирайтесь звідси, або ж ми покличемо німців». А я вважав їх своїми найкращими друзями.

Тоді я зрозумів, що нам ніхто не допоможе. Ми мали дістатися лісу. Було темно, але звідкись ми знали, що йдемо у правильному напрямку. На околиці містечка ми зустріли людей із гетто, у них виникла така сама ідея — йти до лісів. Ми продовжили наш шлях разом. Ми намагалися уникати центрів навколишніх сіл. Ми прийшли до околиць села, що мало назву Пуків. У наш бік велосипедом їхав молодий українець. Ми запитали його, як пройти, а він засунув собі пальці до рота і почав свистіти й кричати: «Тут євреї». Ми розбіглися у різні боки.

Ураз я зрозумів, що залишився сам, один. Я обійшов село Пуків і зауважив, що вийшов на правильний шлях до лісу. Я дуже налякався, оскільки був сам. Заліз на найближчий пагорб. Я дуже втомився і заснув під деревом. Прокинувся я вже вдень, побачив, що опинився у селі Чесники. Тоді зрозумів, що мене досить легко побачити із села, бо я на пагорбі. Я почав думати, у якому напрямку йти далі. Раптом, роззираючись навколо, я побачив свого двоюрідного брата Йосю Альтмана і ще одного молодого чоловіка, що наближались до мене. Я був дуже щасливий. Нам треба було бути обережними, бо ж був день. Німці часто їздили цією дорогою — вона вела до Росії.

Ми залізли в кущі й просиділи там увесь день. Коли почало темніти, намагалися вирішити, куди йти далі. Оскільки

молодик, який був із нами, був родом із села Верхня Липиця, ми вирішили рушити у тому напрямку. Коли дійшли до околиць Верхньої Липиці, почувались голодними, втомленими й наляканими. Нас також мучила спрага: ми пили воду з брудних калюж. Я був переконаний: якщо чекатимемо довше, то помremo від голоду. Тож вирішив, поки у мене ще залишилися сили, піду до села шукати їжу. Я настільки ослаб, що ледве йшов. Я дістався до першого будинку в селі. Жінка готувала у кухні. Вона саме виймала паляниці (такий український хліб) із печі. Також там стояв повний горщик із вареними картоплею і буряками. Я почав їсти. Жінка біля печі не оберталася. Я зняв пошивку з подушки й наповнив її їжею. Вона досі не сказала ані слова. Я відніс цю їжу своєму двоюрідному братові й тому молодому чоловікові. Мені було шкода, що я не мав чим заплатити жінці за їжу. Хлопці почали їсти дуже швидко, я боявся, що їх знудить. Чомусь у мене було дуже добре передчуття щодо тієї жінки. Коли вона глянула на мене, я побачив у її очах, що їй шкода мене і вона мене не скривдить. Наступного дня я повернувся до того будинку за їжею. Коли я увійшов, на кухні було повно їжі, наче вона знала, що я повернуся. Вона навіть віддала мені ще одну пошивку, щоб я міг забрати більше їжі. Тепер я розумію, що ця жінка врятувала три життя. Перед тим, як прийти до її хати, ми троє думали про те, щоб здатися німцям і ті б нас застрелили.

Перед тим, як я покинув дім цієї жінки, вона розповіла мені, що чоловік на ім'я Сахар Гаузер⁵⁵, його донька Дзюня та син Лонек переховуються у Верхній Липиці. Я знав Сахара та його сім'ю ще з гетто. Їх відправили до гетто Рогатина з Верхньої Липиці, де вони жили до війни. Коли я повернувся з їжею і переповів це Йосі Альтману й молодому чоловіку, молодий чоловік розхвилювався і радісно вигукнув: «Сахар Гаузер — мій дядько». Тож ми вирішили: коли стемніє, ми підемо до місця, де переховувалися Сахар і його сім'я. У селі було повно німців. Ми дуже боялися — не лише німців, а й

⁵⁵ Знання також як Іссахар. — Ред.

українців. Більшу частину шляху ми мусили повзти. На щастя, жінка детально описала місце, де ховалися ці люди. Вони перебували у хліві, ховаючись під сіном і соломою. Спочатку, коли ми покликали їх, ніхто не відгукнувся. Тоді молодий чоловік вигукнув: «Дядьку Сахарє!» — й назвав своє ім'я (я не пам'ятаю, як його звали). Тоді вони виглянули з-під сіна і сказали нам залізти до них. Раптом зайшов власник хліва. Його звали Дубський. Він знав, що Сахар і його сім'я ховаються у хліві. Але, побачивши нас, він не міг повірити, що нам вдалося дійти до його хліва. Він одразу приніс нам їсти. Ми бачили його доброту, відчували, що він хотів нам допомогти. Нам було шкода, що через нас він у небезпеці. Німці були по всьому селу, а він мав велику сім'ю. Я розповів Сахару про жінку, яка дала нам їжу і розказала, де вони переховуються. Сахар відповів, що ця жінка — іншої релігії. Вона належала до свідків Єгови (польською — Соботніці)⁵⁶. Сахар пояснив, що Дубський сповідував ту саму віру, що й та жінка. Навіть сьогодні я відчуваю, що своїм життям завдячую цим добрим людям. Вони врятували мене у найтяжчі часи.

Ми перебували у хліві Дубського впродовж двох тижнів. Він дуже хотів допомогти нам, однак також дуже боявся. Ми відчували, що ми поставили під загрозу життя його і його сім'ї. Він повідомив нам, що дізнався про те, що євреї з рогатинського гетто ховаються у лісах біля Лопушні. Гаузери залишилися, але я, мій двоюрідний брат і молодий чоловік (Гаузерів племінник) рушили в напрямку Лопушні. Всюди були німці. Ми були переконані, що живими до Лопушні не дійдемо. Помітивши заросле кукурудзяне поле, вирішили перечекати у ньому. Вночі ми пішли до села.

⁵⁶ Можливо, тут сплутано назви місцевих груп протестантів-пацифістів і відмовників з ідейних міркувань: свідків Єгови (пол. Świadkowie Jehowy) й «суботників» сьомого дня — таких, як Адвентисти сьомого дня і церква Божих послідовників сьомого дня (пол. Kościół Chrześcijan Dnia Sobotniego, яких іноді польською називають sobotnicy). Або ж ідеться про «суботників» — християн, які приймають Закон Мойсея і Шабат і поважають юдаїзм, однак нам не відомо про їхню присутність у Східній Польщі. — Ред.

Вкрали трохи їжі в селян, поки ті спали. Ми навіть убили курчат і розпалили посеред ночі вогонь, щоб їх приготувати. Ми ховалися в кукурудзяному полі, аж ось одного дня почули поблизу голоси і шум. Ми зрозуміли, що то селяни йдуть зрізати кукурудзу. Тож ми перебігли у невеличкий лісок поблизу. Були там декілька днів. Одного дня ми побачили неподалік селянина-поляка. Щось підказувало нам, що селянин нас не зрадить. Ми запитали його, як безпечно дістатися до Лопушні. Він пояснив нам. А також розповів, що там ховаються інші євреї. Ми йшли усю ніч і зрештою дісталися лісів Лопушні.

Переховування у лісах Лопушні й Чесників, липень 1943 року

Ми дійшли до лісів Лопушні на світанку. До них прилягали ліси Чесників. У селі Лопушня мешкали здебільшого поляки, натомість селяни Чесників були українцями. Ми були вражені: у лісі перебували близько 180 людей із рогатинського гетто. Я роздивився довкола і відчув, що у безпеці. Ліси були густими, а ми заховалися у них досить глибоко. Роздобути їжу було нелегко, але якось ночами нам вдавалося дістатися прилеглих полів, де селяни зберігали картоплю й овочі. Неподалік нашого сховку був невеликий водоспад, що забезпечував нас водою для пиття та вмивання. Звісно, це не вирішувало всіх проблем із чистотою. Вдень і вночі нас мучили воші.

Наше «мирне існування» тривало недовго. Якось українці з Чесників дізналися, що у лісі переховуються євреї, та повідомили німцям. Одного дня у липні 1943 року, о сьомій годині ранку, українці з Чесників разом із німцями оточили нас і почали кричати: «*Verfluchte Juden*» (кляті жиди) й стріляти в усі боки. Я побіг. Мій двоюрідний брат Йося Альтман гайнув за мною. Мій шкільний друг Хуне Воль біг позаду.

Я озирнувся: українці гналися за нами. Лунали постріли. Я не бачив свого брата, але бачив, як падали від куль інші люди. Впав мій шкільний друг Хуне Воль — його застрелили. Тоді я зашпортався об гілку, впав і завмер. Я відчув, як хтось мене штовхає. Не знаю, чи це був українець, чи німець. Вони подумали, що мене застрелили. А я просто лежав із заплющеними очима і не ворухився. Я почув, що вони йдуть геть. Я обережно розплющив очі, не рухався. Навколо мене повсюди лежали мертві люди. Я більше не чув пострілів. Було близько другої години дня. Упевнившись, що німці та українці пішли, я вибіг із лісів у ближні поля. Побачивши рівчак, я стрибнув у нього.

Раптом я побачив, що до мене наближаються селяни, які саме працювали у полях. Найімовірніше, вони побачили, як я тікав із лісу й застрибнув у рівчак. Вони знали, що відбулося у лісі. Підійшовши ближче, вони сказали, що вб'ють мене. Я відповів: «Переконаний, якщо ви маєте Бога у серці, ви не вб'єте мене, але якщо не маєте — вбийте, але до того дайте хоч води напиться». Я помітив, що на поясах вони мали фляги з водою і точила для серпів та кіс. Вони зняли фляги з поясів і дали мені попити. Вода була чорна, але я пив. Я був певен, що прийшов мій кінець. Мені не було лячно, я змирився з тим, що маю померти. На мій подив, коли я попив, вони пішли від мене й повернулися до роботи в полі. Я залишився лежати у рові. Я помітив, що вони збирають речі, щоб іти додому. Тоді побачив, що вони знову йдуть до мене. Я був переконаний, що вони йдуть убити мене. На диво, вони принесли мені їжу й пішли.

Я почекав, допоки не стемніло, й тоді помалу пішов назад до лісу. Ще до цих убивств у лісах, щоб упізнавати один одного, ми домовилися між собою про особливий свист. Тому, повертаючись до лісу, я насвистував в особливий спосіб. Я почув, як хтось засвистів у відповідь. Вони запитали мое ім'я, і я сказав. Тоді ці люди вилізли з кущів. Їх було шестеро, а поміж ними — мій двоюрідний брат Йося Альтман. Йося розповів мені, що бачив, як застрелили племінника Сахара Гаузера, який був із нами увесь час.

Переховування у лісах Підвисокого, кінець липня 1943 року

Повернувшись до лісів, ми побоюлися йти до попереднього сховку, де німці й українці скоїли вбивства. Ми вирішили перейти на інший бік Лопушні, ближче до лісів Підвисокого. Село Підвисоке населяли здебільшого поляки. Один будинок стояв на краю лісу. Ми ризикнули й постукали у двері. Двері відчинив селянин-поляк (я забув його ім'я). Побачивши нас, він спершу дуже злякався і не хотів впускати у дім. Потім він подивився на нас, перехрестився і таки впустив. Він дав нам хліб і молоко. Той хліб і молоко оживили нас. Ми цілували йому руки, а він розплакався разом із нами. Ми сказали йому, що декілька днів ховатимемось у лісах Підвисокого. Ті ліси не були такими густими, як біля Лопушні. Ми знали, що зрештою нам доведеться звідти піти. Кожного вечора він приносив нам їжу. Одного вечора він прийшов і сказав нам, що завтра поїде до Рогатина у справах, тому нам не варто чекати на нього з їжею. Однак він приніс нам достатньо хліба на дві доби. Почувши, що він їде до Рогатина, я благав його зайти у будинок, де я залишив своїх брата Самуеля і двоюрідну сестру Клару Глоцер (сестру Тоні Чекай). Я пояснив, що вони ховаються у будинку Сікорського, — він знав, де це. Я попросив його сказати братові, щоб повернувся разом із ним і приєднався до мене у лісах Підвисокого.

За два дні селянин-поляк сказав мені, що бачив мого брата і двоюрідну сестру. Брат передав, що незабаром прийде і приєднається до мене. У мене склалось враження, що брат не повірив селянинові. Я чекав і чекав, однак брат не з'явився. Я навіть сказав тому поляку, що як залишу ліси Підвисокого, завжди повідомлятиму йому про своє місце перебування, на випадок, якщо прийде брат. Після визволення я дізнався, що за два тижні до визволення їх зрадив чоловік, який ховав їх у власному будинку після Сікорського. Моїх брата Самуеля

і двоюрідну сестру Клару Глоцер німці вбили за два тижні до визволення. Кілька братових знайомих розповіли, що він завжди казав, що має брата у лісах Підвисокого і планує приєднатися до нього. На жаль, йому це так і не вдалося.

Моєму братові Самуелю було 17, коли його вбили. Він був дуже розумним хлопцем. Я рівнявся на нього, хоча він був молодшим за мене. Він був відмінним учнем. Коли батько відправився до США, він працював на маминого брата Моріца Барбана, адвоката. Дядько часто казав матері, що брат — природжений адвокат. Мама дуже ним пишалася. До визволення я завжди вірив, що він виживе. Але цього не трапилося. Після визволення, коли я дізнався, що з ним сталося, я повідомив радянській владі ім'я українця, який видав брата німцям (я вже не пам'ятаю його імені). Радянське керівництво депортувало зрадника у Сибір.

Ми переховувалися у лісах Підвисокого близько двох тижнів. Урешті селянин-поляк сказав, що дуже жалкує, проте не може більше допомагати нам. Ми й не знали, що він прихистив у своєму будинку ще одну єврейську сім'ю. Їхнє прізвище було Ахт, у них було немовля. Я підтримував зв'язок із сім'єю Ахтів після війни. Вони емігрували до Ізраїлю. Пан Ахт помер минулого року⁵⁷.

Зноу в лісах Лопушні, осінь і зима 1943 року

Поки ми ховалися у лісах Підвисокого, дізналися, що сім'я на прізвище Воль досі переховується у лісі біля Лопушні. Тож ми вирішили: якщо вони досі там, то повертатись — безпечно. Ліси Лопушні були густі, тож там безпечніше. Ми повернулися до того самого місця, де відбулася різанина. Ми не побачили жодних тіл. Виявилось, що людей, яких там убили, згодом поховали у лісі. Ми жили у страху, але тепер

⁵⁷ Це трапилося близько 1999 року. — Ред.

стали обачнішими. Вночі ми ходили у поля по картоплю. Ми ловили кролів, це дуже добра пожива.

Одного дня у серпні 1943 року я прокинувся у своєму сховку. Раптом я відчув, як щось торкається моєї стопи. Я розплющив очі й побачив гвинтівку. Підвів очі — й побачив німецького солдата. Подумки почав молитися. Я чув, як люди промовляли цю молитву перед розстрілом. Якщо я правильно пам'ятаю, це була «Шма, Ізраель» («Слухай, Ізраїлю!»)⁵⁸. Несподівано німецький солдат сказав: «Не бійтеся мене (*Hab keine Angst*), я такий, як і ви». Спочатку я подумав, що він — єврей у німецькій формі. Вийшовши зі сховку, я почав із ним розмовляти. Виявилось, що він справжній німецький солдат. Він розповів нам, що разом з іншими німецькими солдатами дезертирував із німецької армії під Києвом. Вони розійшлися у різні боки. Він дізнався, що євреї переховуються у лісах, тож вирішив приєднатися до них. Його звали Карл. Він сказав, що Гітлер — божевільний, він ніколи не виграє війну. Отож Карл захотів залишитися з нами, — ми дозволили. Ми почувалися з ним безпечніше, бо він мав рушницю. Тим часом Карл закохався у єврейську дівчину, яка ховалася з нами. Її звали Шуня⁵⁹. Її сім'я прибула до Рогатина під час радянської окупації. Члени її сім'ї були дуже правдивими євреями. Її батько й дідусь були рабинами, а матір носила перуку. Шуня була вродливою дівчиною.

Ми були разом до зими 1944 року. У лютому 1944 року поширилися чутки, що німці збираються прийти до лісів Лопушні. Карл і Шуня вирішили піти до Підвисокого. Ми ж залишилися у лісах Лопушні. Сильно сніжило, все вкрилося глибоким снігом. Ми знали, що німці не зможуть прийти до лісів Лопушні. На жаль, німцям удалось дістатися лісів Підвисокого, де ховалися Шуня та Карл. Ці двоє вважали, що німці відправляться до лісів Лопушні, але не Підвисокого.

Ми дізналися, що німці вистежили Карла та Шуню. Німці відкрили вогонь. Карл відстрілювався (він забрав рушницю з

⁵⁸ Перші слова єврейського визнання віри, що проголошують єдність Бога. Промовляють у щоденних молитвах і перед смертю.

⁵⁹ Імовірно, пестлива форма імені Шошана, Сюзанна. — Ред.

собою). Шуню поранили першою. Селяни розповіли нам (уже пізніше), що Карл поводився дуже сміливо. Він поранив і вбив багатьох німецьких солдатів. Коли його поранили, Шуня була вже ледь живою. Карл застрелив Шуню, а тоді й себе.

У рогатинському гетто Шуня та її сім'я жили в будинку поруч моїх двоюрідних сестер Лусії та Рузі Глоцер. Бувало, я бачив Шуню із сім'єю у гетто. Вони були настільки віруючими, що забороняли їй навіть дивитися на хлопців. Німецький солдат Карл був дуже гарний і освічений. Шуня знала, що її батьки вже неживі. Вона бачила у Карлі свого захисника, вона без тями закохалася у нього й померла разом із ним.

Як я й передбачав, німці не прийшли до Лопушні. Усе вкрилося глибоким снігом. З одного боку, снігопад був перевагою: коли ми йшли у село по їжу, наші сліди відразу накривав сніг. Однак виживати було надзвичайно важко: ми не мали теплої одягу. Ми з двоюрідним братом Йосею Альтманом мали одну пару черевиків на двох. Взували їх по черзі. З нами ще ховався чоловік на прізвище Грінберг. Він був одружений. Оскільки він мав черевики, то ходив у село по їжу зі мною.

**Трагедія у нашому сховку в лісах Лопушні,
березень 1944 року;
повернення до лісів, квітень 1944 року**

Одного ранку на початку березня 1944 року я прокинувся і згадав, що наш мішок для картоплі порвався. А голки з ниткою в нас не було. Через те, що ми мали лише одну пару черевиків, іти з Грінбергом випало мені, а мій двоюрідний брат і дружина Грінберга залишилися. Ми пішли до сховку Волів, бо в них була голка з ниткою. Волі ховалися приблизно за два кілометри від нас. Ми почали зашивати мішок.

Раптом почули постріли. Через відлуння важко було розрізнити, де стріляють. Однак чомусь у мене було передчуття, що постріли лунають зі сторони нашого сховку.

Ми поверталися дуже обережно. Підійшовши ближче, ми побачили українця у формі. Ці українці називали себе «бандерівцями»⁶⁰ на честь їхнього лідера Бандери. Вони займалися знищенням поляків і євреїв⁶¹. Він помітив нас і почав стріляти. Ми побігли. Він продовжив стріляти, але не погнався за нами. Ми зрозуміли, що в нашому сховку були ще інші. Сніг навколо сховку був заплямований кров'ю.

Ми побігли до Волів і розповіли їм, що трапилося. Я роздивився свій кожух і помітив гарячі дірки від куль. Кулі не влучили в мене, бо кожух був завеликим. Ми з Волями втекли й сховалися у рові. Глибоко в серці я вже знав, що всі інші мертві, й мій двоюрідний брат Йося Альтман, дружина Грінберга та інші чотирнадцять людей, які там ховалися.

Йосі Альтману було 18. Ми були дуже близькими. Все наше життя ми прожили під одним дахом. Його матір, Малка Альтман, була сестрою мого батька. Його батько, Макс Альтман, емігрував до США разом із моїм батьком. Йося був

⁶⁰ Степан Бандера був лідером загалом молодшої і більш радикальної фракції Організації українських націоналістів (ОУН) від 1940 року. Слово «бандерівці» вживали як опоненти, так і прихильники ОУН(б)–ОУН(р). — Ред.

⁶¹ Так думка часто трапляється у єврейських мемуарах воєнної доби, однак насправді історія є значно складнішою. Основна мета ОУН і усіх українських націоналістичних організацій полягала у створенні нерадянської незалежної української держави. Розкол під час війни всередині ОУН щодо політики й стратегії призвів до різних дій і жорстокого внутрішнього конфлікту. Партизанські дії були спрямовані на радянську владу, нацистів і всіх тих, кого вони вважали колаборантами, зокрема місцевих поляків, євреїв та українців. Своєю чергою, бандерівців та інших націоналістів вистежували й убивали як радянські, так і німецькі сили, й у Рогатині також. Зіткнення, описані у цих мемуарах, були реальними та смертельними. Історики в Україні, в інших країнах Європи та у Північній Америці, як-от П. Р. Магочі, Т. Снайдер, О. Зайцев, Т. Курило, В. В'ятрович, І.-П. Химка, П. А. Рудлінг, задокументували та проаналізували (і досі це роблять) повнішу та складнішу картину. — Ред.

чудовим учнем. Він був останнім членом родини, що лишився зі мною. Після цієї трагедії я почувався геть самотнім.

Коли стемніло, ми вибігли з лісів на околиці села. Помітили будинок і постукали у двері. Ніхто не відповів. Ми зайшли всередину. Будинок стояв запустілий. Ми переховувалися там близько двох тижнів. Одного дня повернувся власник — це був поляк. Побачивши нас, він налякався більше, аніж ми. Він сказав нам, що ми можемо залишатися у будинку. Сам він мешкав у Лопушні, лише час від часу навідувався перевірити хату.

Приблизно у квітні 1944 року, разом із відлигою, ми повернулися до лісів. Чомусь у лісах ми почувалися безпечніше, попри все, що там трапилося. Була постійна проблема з їжею. Ми їли раз на добу: трохи хліба й картоплину. Наснаги нам надавали хороші новини, які ми почули від поляків. Вони розповіли, що російська армія наблизилася вже до Тернополя, за якихось 70 кілометрів від нас. Новина вселяла надію, що ми, можливо, виживемо.

Однієї ночі, наприкінці квітня 1944 року, ми спробували піти в село. Там мешкали поляки. Зокрема один поляк (не пригадую його імені) давав нам їжу. Якби не він, ми б померли з голоду. У селі були й інші поляки, які підбадьорювали нас добрими новинами про хід війни, це вселяло надію. Саме цієї ночі, по дорозі до села, ми почули постріли, несподівано побачили полум'я. Українці дізналися, що поляки допомагають євреям⁶². Вони застрелили поляків і спалили їхні будинки. Серед застрелених були діти й старші люди. Ми були глибоко шоковані. Ми почувалися винними, адже ці люди загинули через нас. Побачивши їхні тіла поруч зі спаленими домівками, ми відчували лють і огиду. Ми пе-

⁶² У 1943–1944 рр. під час Другої світової війни й нацистської окупації на теренах Волині та Східної Галичини відбувалось україно-польське протистояння, що має свої витоки та причини у міжвоєнному періоді. Внаслідок жорстокого та кривавого етнічного конфлікту було вбито десятки тисяч цивільних людей: поляків і українців. Найімовірніше, згадана трагедія пов'язана саме з цим, а не з допомогою євреям. — Ред.

редчували, що наші страждання скоро завершаться. Люди, які допомагали нам виживати, не мали бути покарані. Серцем я відчував, що буду змушений помститися. Я знав, що мені нічого втрачати. На той час я все ще сподівався, що мій брат Самуель живий.

Ми повернулися до лісів. Одного дня, коли пекли картоплю, ми почули над головою гуркіт літаків. Літаки почали стріляти (вочевидь, коли побачили дим), однак, на нашу велику радість, ми помітили російську зірку. Ми знали, що вже скоро завершиться наше життя, наче в загнаних тварин. Із дня на день ми чекали від поляків звістки, що радянська армія — поруч. Нам треба було бути дуже обачними, бо ж бандерівці лютували. Вони знали, що мають обмаль часу, тому намагалися влаштувати якнайбільше шкоди. Приблизно наприкінці травня 1944 року радянська армія почала швидкий рух із Тернополя у нашому напрямку. Ми все ще ховалися, сподіваючись, що радянська влада дістанеться до нас швидше, аніж бандерівці. В пошуку безпеки ми переходили з місця на місце.

Прибуття радянської армії до села Лопушня, 6 червня 1944 року

4 і 5 червня 1944 року ми почули постріли. Ми припустили, що бій дуже близько. 6 червня 1944⁶³ року стрілянина вщухла. Ми відправили молодого хлопця у село. Йому було десять. Його звали Кіммель. (У 1970 році, коли я їздив до Канади на церемонію Бар-Міцва Філіпа, сина моєї двоюрідної сестри Лусії Глоцер, ми з Кіммеєм бачилися знов. Дивовижно, але він не пам'ятав або ж заблокував спогади про те, що трапилося з нами впродовж тих часів.) Він був ще малий,

⁶³ Згідно з іншими спогадами рогатинських євреїв та історичними записами, радянська армія розпочала наступ у бік Рогатина у липні 1944 року. — Ред.

тому не боявся піти у село. Ми з нетерпінням чекали на його повернення.

Раптом ми побачили, що він біжить і кричить, що можна виходити зі сховку. Ми заледве розуміли, що він говорить. Однак його радісне обличчя підказувало, що новини хороші. Заспокоївшись, він розповів нам, що російські солдати вивозили село Лопушня. Всі ми почали плакати, не вірячи, що ми — вільні. Ми швидко побігли до села. Нам досі слід було стеретися бандерівців.

Коли ми нарешті прибігли у село, то підійшли до російських солдатів. Ми розказали їм, що ми — євреї та що з нами трапилося. Чомусь вони не видавалися враженими або здивованими тим, що ми їм розповіли. Сидячи у лісах, ми часто говорили про те, що якщо виживемо, то нас носитимуть на руках, жалітимуть і намагатимуться допомогти. Але зараз, після визволення, ми переповіли свою історію солдатам-визволителям, а вони просто дивилися на нас порожніми очима.

Пізніше ми дізналися, чому так. Вони також втратили більшість тих, кого любили, від кігтів німецьких варварів. Вони розказали, як на їхніх очах спалили село з людьми живцем, розповіли про винищення, про те, що німецькі тварини чинили перед відступом, і про тисячі убитих цивільних росіян⁶⁴. Тоді ми зрозуміли, що не єдині, хто страждав під час цієї жахливої війни.

Ми все ще були голодні. На жаль, радянські солдати не могли дати нам їжі, бо й самі голодували. Ми мусили просити їсти у польських селян. Вони були добрими до нас і давали нам молоко й хліб.

⁶⁴ Очевидно, йдеться про радянських громадян. У багатьох документах і спогадах з європейських країн солдатів Червоної армії називали «росіяни», ідентифікуючи Росію з СРСР. Проте, коли йдеться про історію Другої світової війни, боротьбу з нацизмом, маємо пам'ятати, що до складу Червоної армії входили представники багатьох етнічних спільнот, що були під комуністичним режимом і мали радянське громадянство, зокрема мільйони українців, родини яких жорстоко замордували нацистські окупанти. — Ред.

Ми не могли повернутися до Рогатина, бо ходили чутки, що німці досі там, а радянська армія може відступити. Ми вирішили перестрахуватися й повернулися в Бережани, поблизу Тернополя. Ми точно знали, що Тернопіль уже довший час під радянською окупацією.

Коли ми спілкувалися з іншими радянськими солдатами, ситуація не відрізнялася. Їхня реакція — також. Радянська армія була у поганому стані. Солдати були голодні, вони виглядали майже як ми. Вони не були схожими на тих переможців-визволителів, що ми уявляли.

Повернення до Рогатина, кінець червня 1944 року

Ми перебували у Бережанах близько двох тижнів. Коли почули, що Львів звільнено, то зрозуміли, що й Рогатин уже під радянською окупацією⁶⁵. Ми вирішили повернутися до Рогатина. Нам усе ще слід було стерегтися бандерівців та їхніх вбивчих дій.

На щастя, радянські солдати дозволили нам іти за ними. Час від часу вони навіть підвозили нас на вантажівках. Вони висадили нас на околиці Рогатина, у Бабинцях. Далі ми пішли пішки, і перше, що я помітив, — це чоловіка з ціпком, який ішов, спираючись на паркани. Поглянувши ретельніше, я впізнав його. Він був моїм добрим другом на ім'я Бернард Кеслер. Я був шокований через його стан. Він подивився на нас — і здивувався, наскільки краще за нього ми виглядали. Його перші слова: «Із якого курорту ви повертаєтесь?». На той час ми виглядали набагато краще, аніж тоді, коли вийшли з лісів. Нас годували поляки, а також радянські солдати у Бережанах (у них було більше їжі, ніж у солдатів у

⁶⁵ Інші записи датують визволення Рогатина радянською армією 23 або 24 липня 1944 року. — Ред.

Лопушні). Наш колір обличчя був здоровим, тому що здебільшого ми перебували на відкритому повітрі.

Найперше я запитав Бернарда, чи він знає що-небудь про мого брата Самуеля. Він знав. Спочатку він вагався. Побачивши вираз його обличчя і сльози в очах, я зрозумів, що він скаже. Зрештою, він узяв мене за руки і сказав, що мого брата вбили за два тижні до визволення. Усі мої надії розвіялися. Тоді я усвідомив, що я єдиний із братів, хто вижив. Спочатку я пошкодував, що вижив, але згодом згадав, що ще маю батька у США. Можливо, одного дня я приєднаюсь до нього. Бернард, глянувши на моє обличчя, хотів мене якось підбадьорити. Він сказав, що ховався із моїми двоюрідними сестрами Лусією та Рузею і їхнім батьком Шиею Глоцером. Він повідомив, що вони живі, й розказав, де вони зараз. Я обійняв його, і ми обоє заплакали. Бернард пішов, але обіцяв підтримувати зв'язок.

Я вирушив до місця, де, за словами Бернарда, можу знайти своїх сестер і їхнього батька. Вони мешкали в будинку, яким до того володів чоловік на прізвище Амарант. У цьому будинку були ще інші рогатинці, які вижили. Зайшовши, я довго не міг упізнати двоюрідних сестер і їхнього батька. До війни вони були гарненькими дівчатками. Зараз — самі шкіра та кістки. Їхній батько виглядав жахливо. Це зв'єднання важко описати. Ми не знали, сміятись чи плакати. Заспокоївшись, вони розповіли, що ховалися разом з одинадцятьма людьми у підвалі адміністративної будівлі у Рогатині. Над ними перебували німецькі солдати. Двірник цієї будівлі забезпечував їх їжею. Спочатку я подумав, яким же добросердим виявився цей двірник. Згодом інші люди, які перебували у цьому сховку, розповіли про його «добру» волю до євреїв. Він піддавав жінок сексуальному насильству: вони залежали від нього, як тварини у пастці. Кожного дня він погрожував їм: якщо не задовольнятимуть його забаганки, він відправить їх нагору до німецьких солдатів. (Рузя та Лусія Глоцер ніколи не відновилися від цих випробувань. Вони постійно хворіли. Коли емігрували до Канади і стали дуже заможними, все одно постійно носили свій ба-

гаж за плечима, мали постійні проблеми зі здоров'ям. Лусія померла у квітні 1999 року⁶⁶, а Рузя багато хворіє⁶⁷.)

Шия Глоцер занедужав, коли почав нормально харчуватися. Через брак харчів його шлунок зменшився, тож після їжі в нього починалася важка діарея. Він ледь не помер. Я відвіз його до католицької лікарні⁶⁸, перебував із ним удень і вночі, піклуючись про його одужання. Заледве-заледве, але він вижив. Я відвіз його назад до доньок, і ми всі жили разом. Двоюрідні сестри стали мені за рідних.

Повертаючись думками назад, розумію, що ми перебували у глибокому шоці й не обговорювали, що з нами трапилося. Ми все ще не могли повірити, що живі, й не знали, чи радіти цьому. Я горював за братом. Я пішов до чоловіка, який переховував його під час убивства. Чоловік розповів, що брат пішов шукати їжу, і тоді його вбили. Я знав, що він бреше. У тому домі було вдосталь їжі. Люди розповіли мені, що перед німецьким відступом він видав усіх євреїв зі сховку. Я пішов до радянського керівництва і заявив, що він — зрадник. Я мусив вигадати, що він убивав російських солдатів. За загибель євреїв його б не покарали. Усе пройшло успішно — його депортували до Сибіру.

Моє повернення до Рогатина було дуже сумним. Кожен куточок нагадував про мою сім'ю. Я часто шкодував, що вижив. Перебування разом із Лусією, Рузею та їхнім батьком пробуджувало спогади про всю нашу сім'ю. Вночі мені снилися кошмари. Мені снилося, що я у лісах, а німці та українці женуться за мною. Прокидаючись, я не знав, чи радіти, що я — живий.

Коли ми були у лісах, то уявляли наше визволення геть інакше. Мабуть, підсвідомо я сподівався, що повернуся «додому в Рогатин» та знайду свою сім'ю. Проте так не сталося.

⁶⁶ Лусія одружилася з Барухом Фрідманом і прожила решту життя у Канаді. — Ред.

⁶⁷ Рузя (пізніше znana як Роуз Ошер) померла у Канаді в 2011 році. — Ред.

⁶⁸ Сьогодні це частина зруйнованого монастиря на північ від перетину вулиць Маркіяна Шашкевича та Галицької. — Ред.

Служба в радянській армії, липень 1944 року – березень 1946 року

Приблизно впродовж місяця я перебував разом зі своїми двоюрідними сестрами Лусією, Рузею та їхнім батьком Шиєю Глоцером.

У липні 1944 року я отримав повістку й мусив з'явитися до російського військкомату. Мене призвали до лав російської армії. Я навіть не думав, що це можливо, після усього пережитого. Крім мене призвали ще близько двадцяти єврейських чоловіків, а також групу українців. У певному сенсі ми, євреї, могли unikнути призову, однак наша совість не дозволила нам так учинити. Ми відчували, що після того, що німецькі тварини заподіяли нашому народу, ми маємо моральний обов'язок долучитися до їх знищення.

Нам потрібно було йти пішки аж до околиць Пшемисля. Тоді радянське військове керівництво видало нам уніформу і відправило військовими вантажівками у місцевість між Жешувом, Кросно і Ясло. Там ми вчилися володіти зброєю. Ця місцевість була в тилу. Ми перебували там десь до січня 1945 року.

До того часу розпочався російський наступ. Німці швидко відступали, але все ще йшли важкі бої. Ми досить швидко просувалися Польщею й дійшли до німецького кордону⁶⁹. Ми брали багато німецьких в'язнів. У нас був наказ не вбивати німецьких цивільних. Однак ми його ігнорували. Вважали, що чинимо так за наші вбиті сім'ї. Зрештою, ми дійшли до містечка Рибнік поблизу Катовіце. У Рибніку йшли важкі бої – буквально від вулиці до вулиці, від будівлі до будівлі. Ми перебували у триповерховому будинку, я – на другому поверсі. Раптом снаряд влучив у будівлю на моєму поверсі й вибухнув.

⁶⁹ Джек Глоцер має на увазі тодішній німецький кордон. До 1939 року Рибнік був лише за 10 кілометрів від польсько-німецького кордону. Сучасний кордон пролягає за 300 кілометрів західніше від Рибника. — Ред.

Мене поранило в ліву руку. Я роззирнувся, шукаючи допомогу, однак побачив, що всі навколо — вбиті. Багато з убитих чоловіків були мені друзями, з ними я прийшов із Рогатина. Я відчув жахливий біль. Згодом прибули медики й забрали мене у тил до шпиталю. Вони перев'язали поранену руку. Я перебував там кілька днів. Потім мене перевезли до шпиталю у Катовіце. З Катовіце — до шпиталю у Львові. Я пролежав у львівському шпиталі близько двох тижнів.

Моя двоюрідна сестра Лусія Глоцер дізналася, що зі мною трапилось. Їй вдалося приїхати до Львова. Дивовижно, що вона змогла. Коли я її побачив, то не міг повірити своїм очам. Всюди українці повставали проти окупації їхньої землі радянською владою. Вона справді ризикувала життям, щоб доїхати до мене. Вона пішла зі мною до керівництва шпиталю. Просила відпустити мене на кілька днів, щоб забрати до Рогатина. Мені дозволили відпустку. Поїздка була дуже небезпечною, але нам пощастило дістатися без пригод.

Я залишався в Рогатині до завершення війни 8 травня 1945 року. Після травня 1945 року мене відкликали назад до моєї дивізії. Я доповів начальству у Львові. Ходили чутки, що нас відправлять до Японії. Однак вони не справдилися, бо за цей час Японія капітулювала. Тоді нас відіслали на поля допомагати селянам збирати врожай. До того часу радянська влада перебрала собі селянське майно. Потім нас перевели на Буковину, до Румунії⁷⁰. З Буковини — назад до Львова.

Уже був кінець вересня 1945 року. Зі Львова нас направили до Самбора. Ми й гадки не мали, чого очікувати в Самборі. Після приїзду нас призначили охороняти німецьких військовополонених. Саме цього я чекав увесь час, поки бігав лісами, наче дика тварина, рятуючи своє життя. Ось він я, у російській уніформі з гвинтівкою, охороняю свого ворога, який завдав стільки болю мені й моему народові. Я не міг повірити своєму щастю. Настав час для помсти. Найперше я та інші єврейські солдати розповіли німецьким бранцям,

⁷⁰ Імовірно, тут Джек Глоцер також має на увазі поділ тих часів. Він не називає точних місць, проте ймовірно, що це терени сьогоденної України. — Ред.

що ми — євреї. Побачити страх у їхніх очах уже було насолодою. Ми бачили, як вони голодують і мерзнуть, і це надихало нас вірити, що ми вижили не просто так. Російські наглядачі уважно спостерігали за єврейськими солдатами: вони знали, на що ми були здатні щодо цих тварин. Але навіть споглядати їх у такому стані вже було помстою. Ми знали, що коли холоднішатиме, вони здихатимуть, як собаки. А ще ми контролювали їхні харчові пайки, тож вони помирили від голоду.

Я перебував у Самборі до початку 1946 року. Ми, єврейські солдати, дізналися, що згідно із законом ми — громадяни Польщі, тому можемо звільнитися з російської армії. Тож ми пішли до російських чиновників і зареєструвалися. Однієї ночі на початку 1946 року нас відправили на околиці Самбора, шукати в лісах бандерівців. Раптом верхи прибув російський солдат, він гукав мене на прізвище. Коли я підійшов до нього, він повідомив, що мені наказано з'явитися до керівництва дивізії у Самборі. Я повернувся до Самбора. Прийшов до керівництва і назвався. Запитав, чому мене викликали. Ніхто не знав. Це було дуже характерно для російської армії: ліва рука не знала, що робить права. Я дуже стомився, тому пішов спати.

Зранку мене розбудили старші. Вони запитали, чи хочу я покинути російську армію і поїхати до Польщі. Я боявся відповісти їм згодою (щоб мене не звинуватили в антирадянщині). Однак сказав, що дуже втомлений і моя сім'я радо чекає на мене. Мені дали буханку чорного хліба, два оселедці й сказали «їхати негайно, тебе офіційно звільнено». До Рогатина я повернувся попутками. Це був приблизно березень 1946 року.

Повернення з армії до Рогатина

Я приїхав на залізничний вокзал Рогатина. Я не знав, чи в містечку ще мешкають євреї. Я не мав уявлення, в який бік

податися. Насамперед, я був сам. Я був наляканий, бо знав, що бандерівці ще вбивають⁷¹. Залізнична станція розміщувалася на околиці. Я підійшов до одного українця, і він сказав мені, що у Рогатині ще мешкає єврейська сім'я на прізвище Стриер. (Я знав їх до війни.) Українець розповів, що Стриєри живуть у приміщенні електростанції⁷². Я знав, де це, оскільки працював там під час німецької окупації. Пана Стриєра звали Моца, у нього була сестра. Стриєри мали двох синів: один із них разом з паном Стриєром був під час війни у Росії. Пані Стриєр та інший син ховалися разом із Лусією, Рузею та їхнім батьком Шиєю Глоцером. Одного дня син Стриєрів пішов на пошуки їжі, і його вбили⁷³. Коли я прийшов до приміщення електростанції, Стриєри були раді побачити мене. Вони розказали, що мав би прибути транспорт, щоб забрати нас усіх до Польщі. (Радянський Союз анексував Східну Польщу, зокрема Рогатин.)

Тим часом я намагався продати родинний будинок, оскільки у мене не було грошей. Це було важко, хоча я мав людей, зацікавлених у купівлі. На щастя, через те, що я служив у російській армії, мав певну «вагу», тож мені вдалося продати наш будинок. Я дуже радів, що заробив трохи грошей. Я познайомився з чоловіком, який працював на млині: він дав мені борошно, яке я завіз до Львова. Я продав борошно і поділився з ним прибутком. Так я заробив трохи більше грошей.

Перед тим, як по нас мав прибути транспорт, ми пішли до двох масових поховань, де поховано близько 17 500 євреїв⁷⁴.

⁷¹ Жорстоко вбивали в цей час також і самих «бандерівців». Радянська секретна каральна служба НКВД у період з 1944 до 1953 року проводила на теренах Західної України військові дії, облави, оточення проти частин УПА, які не погоджувались, щоб українські землі після більше ніж трьох років кривавої нацистської окупації знову повернулись під радянське поневолення. — *Ред.*

⁷² Сьогодні вул. Миколи Угриня-Безгрішного, 2. — *Ред.*

⁷³ Його ім'я було Юзеф, знаний також як Йося та Юзя. — *Ред.*

⁷⁴ Підрахувати точну кількість тіл, похованих у двох масових могилах у Рогатині, неможливо. Джек як безпосередній свідок зазначає, що у південній масовій могилі поховано близько 3 тисяч жертв, убитих 20 березня 1942 року. Ці дані збігаються з підрахунками Моше Насго-

У першому масовому похованні лежали вбиті 20 березня 1942 року. Як я попередньо писав, мене змусили ховати цих людей. Друге масове поховання призначалося для людей, яких ховали після 6 червня 1943 року під час ліквідації гетто⁷⁵. Тут поховані мої мама та брат Моше Емануель. Брат Самуель, якого вбили за два тижні до визволення, ймовірно, також тут: усіх убитих євреїв збирали і скидали в цю могилу. Цю могилу нам показали українці, бо нас тоді не було у місті. (Я втік до лісу, а Стриєри ховалися.) Могила була така величезна, що ми не могли повірити власним очам. Я ніколи не забуду цей травматичний досвід. Ми троє в сльозах сіли на землю і знову та знову промовляли Кадиш⁷⁶.

Потім ми пішли до масового поховання, де я ховав людей 21, 22 і 23 березня 1942 року. Я сидів там сам, поки Стриєри бродили навколо могили. Знову і знову повторював Кадиш. Перед моїми очима стояла сцена, яку я бачив тими холод-

фера, який до війни працював у адміністрації і мав дані перепису населення. У своїх показах для радянських слідчих у 1945 році він назвав кількість «між 3000 та 4000». На пам'ятному знаку написано: «3500». Про північні масові могили відомо значно менше. Там ховали вбитих під час ліквідації гетто 6 червня 1943 року, а також принаймні частину інших убитих під час німецької окупації євреїв Рогатина. Свідків-євреїв не залишилося, а на пам'ятному знаку зазначено про «тисячі євреїв». Підрахунки ускладнюються також через те, що невідомо, скільки євреїв втекли до Рогатина з окупованої німцями Польщі й скількох із них радянська окупаційна влада згодом депортувала. Також невідомо, скількох євреїв німці звезли до Рогатина з околиць під час окупації, скількох під час акцій депортували до табору смерті у Белжеці, скільки померли від хвороб та з інших причин й були поховані на одному з двох єврейських цвинтарів. Зважаючи на усі наявні джерела, число, яке наводить Джек — 14 тисяч похованих у північних могилах, — найпевніше є завищеним (він узяв загальну відому йому чисельність населення й відняв кількість похованих у південній масовій могилі). Ми вважаємо, що більш коректними є дані щодо 4–8 тисяч загиблих. — Ред.

⁷⁵ Убитих під час ліквідації гетто та жертв інших убивств часів окупації ховали у ямах глиняного кар'єру та цегельні на півночі від центру міста. Сьогодні місця поховань і меморіальні знаки розташовані позаду будівель ДП «Рогатин-Водоканал» на вул. Галицькій, 102. — Ред.

⁷⁶ Єврейська молитва, яку промовляють під час служби в синагозі й на громадських служіннях після смерті близького родича.

ними березневими днями 1942 року. З важкими серцями ми повернулися до приміщення електростанції. Ми почали готуватися до від'їзду.

Від'їзд із Рогатина до Польщі й Німеччини, травень 1946 року

На початку травня 1946 року вантажним потягом ми відправилися до Польщі. По дорозі підібрали ще декількох людей. Потяг їхав до Райхенбаха. Сьогодні це місто має назву Дзержонюв. Ми зі Стриерами зійшли біля Кракова. Стриери почули від когось, що їхній син служить у російській армії і зараз перебуває у Познані. Ми сіли у пасажирський поїзд і вирушили до Познані. У Познані ніхто не міг надати нам жодної інформації про місце знаходження сина Стриєрів. Ми вирішили їхати до Райхенбаха, куди, як нам було відомо, повезли наших інших знайомих. Уже там я зустрів своїх двоюрідних сестер Лусію і Рузю та їхнього батька Шию. Я був радий побачити їх. Вони виглядали набагато краще, ніж у Рогатині. Вони тримали продуктовий магазин, я допомагав їм. Ми чекали на від'їзд до Німеччини, в Американську зону окупації. Приблизно у липні 1946 року всі ми вирушили до Щецина. Зі Щецина нас таємно переправили через кордон до Німеччини, у Французьку зону, а тоді — в Американську зону, табір для переміщених осіб Шляхтензее у Берліні.

Стриєри залишилися у Польщі, все ще сподіваючись знайти свого сина. Я підтримував із ними зв'язок. Згодом, у 1948 році, вони емігрували до Ізраїлю. Вони возз'єдналися зі своїм сином, який служив у армії Владислава Сікорського⁷⁷.

⁷⁷ Владислав Сікорський (1881–1943) був військовим лідером і прем'єр-міністром польського уряду в еміграції під час Другої світової війни до своєї смерті в авіакатастрофі. Він заново встановив дипломатичні зв'язки з Радянським Союзом у 1941 році й у 1943 році створив Другий польський корпус під командуванням Владислава Андерса.

Ми ніколи не забудемо відвідання могил у Рогатині у 1946 році. Коли я повернувся до Рогатина зі своєю дружиною Беа у червні 1998 року, разом із групою з п'ятдесяти людей, у пам'яті зринули усі спогади про відвідини могил і Кадиш у 1946 році. Стриєри уже пішли з життя, не могли поїхати з нами. Поїздку організували рогатинці, які мешкали в Ізраїлі. На двох місцях масових поховань спорудили два пам'ятники.

*У Байройті, Баварія (Німеччина),
літо 1947 року – липень 1949 року*

Військові вантажівки прибули до табору переміщених осіб Шляхтензее й забрали нас до Баварії (південно-східний регіон Німеччини). Нас висадили на спеціальному місці збору (я не пригадую назви). Там у нас спитали, куди ми хочемо далі. Оскільки Лусія, Рузя та Шия Глоцери перебували у місті Байройт, я вирішив відправитися туди і приєднатися до них. Деякі люди з нашого транспорту вирушили до різних таборів переміщених осіб неподалік. Перед тим, як покинути Польщу, я отримав звістку від батька. Він дізнався, що один із його синів живий. Він намагався встановити зв'язок зі мною. До того, як я вирушив до Баварії, я отримав телеграму від тата. Я відповів, що надішлю свою адресу, коли приїду до Баварії. Коли я прибув до Байройта, мої сестри були дуже раді бачити мене, як зазвичай.

Я негайно надіслав батькові телеграму. За декілька днів я отримав повідомлення з пошти Байройта, що мій батько намагається додзвонитися до мене. У Байройті не було обладнання, щоб приймати дзвінки з-за океану. Мене послали до Нюрнберга, де я міг отримувати телефонні дзвінки від батька. До Нюрнберга мені треба було їхати поїздом сім годин. Однак я таки розмовляв із батьком, і то часто. Він дуже хотів, щоб я приїхав до нього в США. На той час він уже знав, що

трапилося з нашою сім'єю. Він та інші вихідці з Рогатина встановили пам'ятник на пошану жертв Рогатина. Пам'ятник розташований на кладовищі Маунт Геброн у Квінзі, Нью-Йорк (те саме кладовище, де зараз похований мій батько). У Байройті я з нетерпінням чекав від'їзду до США.

Байройт — дуже відоме місто. Там народився німецький композитор Ріхард Вагнер, улюблений композитор Гітлера. Гітлер заснував там чимало фестивалів (*Festspiele*). Він мав особисту ложу у театрі Ріхарда Вагнера — це стало моїм улюбленим місцем у Байройті. Ми з двоюрідними сестрами часто сиділи у приватній ложі Гітлера і слухали музику. Байройт — дуже мальовниче місто, воно оточене горами, де розташовувалася резиденція Гітлера. Ми мешкали у будинку, що належав німцеві — пану Майстеру. Він показував нам усі цікаві місця. Для нас, євреїв, було задоволенням відвідувати усі ці місця, якими дорожив Гітлер⁷⁸.

Тим часом я отримував посилки та гроші від батька. Він важко працював, щоб перевезти мене до себе. Складність полягала у тому, що я вже не був неповнолітнім, якому б дозволили приєднатися до батька. Я навіть змінив рік народження, але нічого не виходило. Розмовляючи з батьком, завжди відчував, що у нього проблеми зі здоров'ям, — звісно, він ніколи не признавався мені у цьому. Я відчував, що він дуже хотів якнайшвидше перевезти мене до себе. Я все запевняв його, що день, коли я поїду до нього, дуже близько. Здається, що вся ця бюрократія тривала вічність. Нарешті, під час президентства Трумена Конгрес прийняв закон про переміщених осіб (1948 рік), що дозволяв переміщеним особам емігрувати до США за умови, що у них був спонсор. Звісно, спонсора я мав.

Під час моїх страждань єдине, що тримало мене, — надія, що одного дня я поїду до свого батька: єдиного з батьків і

⁷⁸ У цій частині Джек припустився кількох неточностей: Ріхарда Вагнера поховано в Байройті (народився він у Ляйпцигу); хоч Гітлер і приділяв багато уваги місцевим фестивалям, не можна сказати, що він їх заснував; а його місцеві гірські резиденції не пов'язані безпосередньо з містом Байройт. — Ред.

близького родича. Я планував, як розповім йому про все, через що пройшов, щоб вижити. Проте підсвідомо відчував, що щось не так. Я відкидав ці думки геть, однак вони поверталися. Останній лист, що я отримав, був написаний не батьковою рукою. Це стурбувало мене. Впродовж Великих свят⁷⁹ ми з сестрами та їхнім батьком пішли до людей, що організували молитовню. Мені дали молитовника. Коли я його відкрив, перша молитва, що виринула перед моїми очима, був Кадиш. Хоч би як гортав сторінки молитовника, все одно натрапив на ту, що з Кадишем. Я намагався не думати про цей випадок, але забути його не міг.

Моя двоюрідна сестра Рузя та її хлопець Мотек Унґлік (він змінив своє ім'я на Ошер) емігрували до Палестини (тепер — Ізраїль). Лусія та її батько Шия емігрували до Канади. Я оформлював папери, щоб нарешті емігрувати до США.

Трагічне відкриття — мої перші роки в США

У червні 1949 року я прибув до Бремергафена (німецький порт). Після ще кількох бюрократичних процедур я сів на борт військового корабля під назвою «Генерал Гаузер», що мав переправити мене до Нью-Йорка. Коли я прибув до пристані у Нью-Йорку, мене прийшли зустріти багато родичів. До цього я ніколи не бачив своїх тіток чи кузенів. Мої тітки емігрували до США ще перед моїм народженням, а мої кузени були малими, а деякі народилися у США. Я очима шукав батька. Ніхто не хотів повідомити мені жахливу новину про те, що 2 квітня 1949 року мого батька не стало. Я вважав це своїм другим Голокостом. Згодом я з'ясував, що його здоров'я погіршилося, коли він дізнався, що сталося з його дружиною, синами й усією сім'єю.

⁷⁹ Найважливіші єврейські свята Рош га-шана та Йом кіпур.

Моя тітка Роуз Альтман (сестра батька), з якою тато прожив аж до смерті, вирішила, що трагічну новину мені має розповісти дівер Тоні Чекая, Герберт Флейсіг. Герберт Флейсіг був одружений із сестрою Тоні Чекая, Адель (Адель разом із сином вбили під час Голокосту). Вони гадали, що Герберт, відчуваючи власну скорботу, міг повідомити мені про смерть батька. Та мені вже не треба було нічого повідомляти. Я зрозумів, що втратив свого єдиного близького родича — батька.

Я відсидів Шива й тоді пішов до храму, щоб прочитати Кадиш. Організував пам'ятник на могилі батька. Я просто не міг змиритися з фактом, що не побачив батька живим хоча б ненадовго. Я навіть шкодував, що приїхав до США. Мої тітки та кузени намагалися витягти мене з депресії, та все намарне. Я просто плив за течією, з дня на день. Я жив у тій самій кімнаті, що й мій батько, з тіткою Роуз та її донькою Еттою. Я відчував, що вони не можуть зрозуміти мене. Я навіть не пробував розповідати їм, через що пройшов. У ті дні ніхто з тих, хто вижив, не говорив про пережите за час Голокосту, — все одно ніхто б цьому не повірив.

Я вважав, що мене назвуть брехуном, якщо розповім когось про свої страждання. Гітлер мав рацію, сказавши, що винищуватиме євреїв настільки масштабно, що ніхто у це не повірить. Ті, хто пережив Голокост, ховали власний досвід глибоко у душах. Іноді ми, що вижили, говорили про пережите між собою. Тому нам було комфортно перебувати серед новоприбулих, яких американці називали «зеленими» (англ. greeners).

Відтак я зустрів своє майбутню дружину Броню Волцер у 1950 році, і я міг нормально ділитися пережитим із нею. Я відчував, що вона розуміє мене. Я підтримував зв'язок із Лусією та її батьком, навідував їх у Канаді. Вони також не обговорювали власні випробування за часів війни. Лусія померла на Песах у 1999 році, так і не розповівши дітям і онукам свою історію виживання. Між нами завжди був зв'язок. Коли Лусія померла, я пережив величезну втрату.

Мій перший рік у США був дуже бурхливий. Я просто не міг знайти себе. Мене постійно мучили кошмари минулого.

Якимось робом, за допомогою дружини та її батьків, я налагодив успішне й продуктивне життя. У 1954 році я став батьком. Нашу доньку Террі, безцінний подарунок, ми назвали на честь моєї матері Тоби. У 1958 році народився мій син Мітчел — його ми назвали на честь мого батька Меїра. Лиш тоді я усвідомив, що уся моя боротьба за виживання не була даремною. Я вважаю себе успішною та щасливою людиною.

Я став дідусем Джефрі та Майкла.

Так сталося, що «остаточне розв'язання» Гітлера виявилось не таким вже й остаточним. Я думаю, що мої діти та внуки — диво мого виживання.

Я вірю у перемогу добра над злом.

ברוך השם — Барух ха-шем — Слава Богу!

Джек Глоцер
Липень 2000 року

ЕЛЬ МАЛЕ РАХАМІМ (ГОСПОДИ МИЛОСЕРДНИЙ)

אֵל מְלֵא רַחֲמִים שׁוֹכֵן בְּמִרוֹמֵי הַמָּצָא מְנוּחָה וְכוֹנֵה תַחַת כַּנְפֵי הַשְּׂכִינָה בְּמַעְלֹת קְדוּשֵׁים וְטְהוֹרִים כְּזֶהר
הַרְקִיעַ מְזֻהָרִים לְנִשְׁמוֹת יְקִירָנוּ וְקְדוּשֵׁינוּ שֶׁהֵלְכוּ לְעוֹלָמָם. אֵנָּה בֵּעַל הַרְחָמִים הַסְתִּיךְ בְּצַל כַּנְפֶיךָ
לְעוֹלָמִים וָצָר בְּצָרֹר הַחַיִּים אֶת נַשְׁמָתָם. יְהוּה הוּא נִחְלָתָם וְיִנְחוּ בְּשָׁלוֹם עַל מִשְׁכַּבְכֶם וְנֹאמַר אָמֵן

О Боже, величней та сповнений милосердя, даруй повний спокій у присутності Твого притулку, серед святих і чистих, для душ наших братів дому Ізраїлю, які вирушили до вічного дому. Господи милосердний, ми просимо Тебе, назавжди сховай їх у тіні крил Твоїх! Нехай їхні душі будуть зв'язані оковами життя. Господь — їхня частина. Нехай вони спочивають у мирі. І скажемо: Амінь.

ПРО ТЕКСТ

Це двомовне видання мемуарів Джека Глоцера з Рогатина «Я пережив Голокост наперекір усьому» є відредагованою і перекладеною версією англomовного машинописного оригіналу, який уклали та відредагували дружина Джека Беатріс (Беа) та її брат Александр Волцер. Примірник оригінальних записів зберігається серед документів Джека та Беатріс Глоцерів у архіві Меморіального музею Голокосту США (обліковий номер 1997.44). Друге видання мемуарів англійською ми редагували разом із Мітчелом, сином Джека; його було опубліковано онлайн у 2018 році.

Ми підготували це оновлене видання в межах видавничих проектів Українського центру вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) і за значної підтримки проекту «Мережа пам'яті». Ми намагалися зберегти голос Джека, його ясність, його історію. Авторські примітки у тексті позначено курсивом. Ми додали до тексту й редакторські примітки, на основі історичної експертизи УЦВІГ і власних досліджень, щоб висвітлити історичний і культурний контекст для наших україномовних і англomовних читачів, а також щоб виправити кілька фактичних помилок у розповіді Джека Глоцера.

Більшість назв місць в оригінальній англomовній версії цих мемуарів було написано відповідно до польського правопису, тобто наведено офіційні назви Другої Речі Посполитої. В англomовній версії ми лишили це без змін. В україномовній версії географічні назви було пристосовано до сучасних українських норм, окрім випадків, де назви місць істотно змінилися. Наприклад, вживаємо назву «Станіславів» (Stanisławów), а не сучасну назву — «Івано-Франківськ».

Окремо варто згадати про єврейські імена та прізвища. В єврейських родинях того часу й регіону традиційно давали багато імен: ім'я від батьків, релігійне ім'я (івритом), ім'я чи імена

для нееврейського кола, пестливі форми усіх цих імен, родинні прізвиська, прізвиська для друзів, імена для офіційних польських паперів тощо. Оскільки в асимільованих родинах на зразок Джекової знали багато мов та поєднували багато традицій, то й навіть форми одного імені могли значно відрізнятись, залежно від того, хто його промовляв. Перекладаючи текст, ми намагалися відтворити оригінальні версії різних імен та прізвищ, звіряючи їх за кількома джерелами. Для зручності читача, наводимо всі відомі імена членів родини Джека за першого згадування особи, а далі в тексті – один із варіантів (як правило, той, що найчастіше вживав автор). Відомі імена інших дійових осіб звірено за родинними архівами Глоцерів, Книгою пам'яті Рогатина, Базою імен жертв Голокосту Яд Вашем, родинними записами «Спілки дослідників Рогатина» (засновано євреями – вихідцями з цього міста та їхніми нащадками), спогадами свідків та іншими джерелами, зібраними організацією «Єврейська спадщина Рогатина», – ці імена наводимо у примітках.

У єврейській традиції імена важливі, вони є невід'ємною частиною вшанування пам'яті. Джек пише, що вони з дружиною Беєю та іншими п'ятдесятьма людьми відвідували Рогатин у 1998 році, щоб відкрити пам'ятні знаки на двох місцях масових поховань. Там він знову, вдруге після 1946 року, прочитав Кадиш за своїми вбитими родичами та друзями. Александр Волцер написав про похованих у Рогатині євреїв: «Ім ніколи так і не забезпечили достойного поховання, місця спочинку з надгробками, що згадували б їхні імена. Вони були матерями, батьками, братами, сестрами, мали імена й родичів. Їхні життя та ідентичність забрано в них, щоб повністю заперечити їхнє існування».

У 1990 році Джек дав свідчення Яд Вашем, щоб назвати усіх членів його родини, вбитих під час Голокосту. Так само й ці мемуари він написав, щоб ушанувати їх і багатьох інших, повернути їхні імена, їхні характери, епізоди з їхніх життів; повернути їхні особистості із забуття. Наша мета – зробити ці дивовижні мемуари доступними для кожного, кого цікавить ранній життєвий досвід такого важливого очевидця і хто, як і Джек, вірить у перемогу добра над злом.

Марла Раучер Осборн і Джей Осборн

ФОТОГРАФІЇ PHOTOGRAPHS

Якщо не зазначено інше, всі історичні й сімейні фотографії люб'язно надано сім'єю Глоцерів–Барбанів, а всі сучасні фотографії – ГО «Єврейська спадщина Рогатина».

Unless otherwise noted, all historical and family photos are courtesy the Glotzer–Barban Family Collection, and all modern photos are courtesy the NGO Rohatyn Jewish Heritage.

Джек Глоцер у Рогатині, 1998 рік. Фото – Анджей Полец.

Jack Glotzer in Rohatyn in 1998. Photo by Andrzej Polec.

Джек і його дружина Беа у 1998 році відвідують ліс біля Лопушні, де він переховувався з 1943 до 1944 року.

Jack and his wife Bea in 1998, visiting the forest near Lopushnia where he hid from 1943 to 1944.

Джекові батьки Тоба й Меїр Глоцери, ймовірно Рогатин, близько 1924 року.

Jack's parents Toba and Mayer Glotzer, probably in Rohatyn ca. 1924.

*Джекова сім'я в Рогатині, близько 1938 року. Зліва направо:
Джек (Куба), його матір Тоба, середній брат Самуель
і молодший брат Моше Емануель.*

*Jack's family in Rohatyn ca. 1938. Left to right: Jack (Kuba),
his mother Toba, his middle brother Samuel,
and his youngest brother Moshe Emanuel.*

Недатоване фото Джекової матері, Тоби Барбан Глоцер,
ймовірно Рогатин.

*An undated photo of Jack's mother, Toba Barban Glotzer,
probably in Rohatyn.*

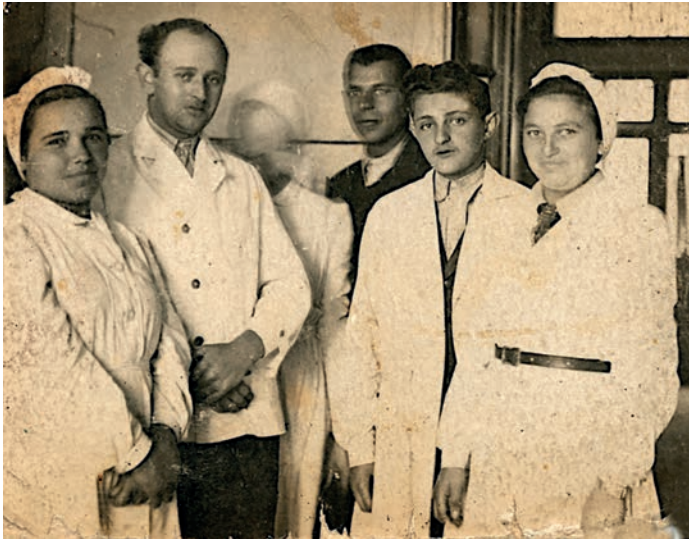
*Усміхнена Джекова матір Тоба Барбан Глоцер,
ймовірно Рогатин, кінець 1930-х.*

*Jack's mother Toba Barban Glotzer smiling on a sidewalk,
probably in Rohatyn in the late 1930s.*

*Молодий Самуель Глоцер на роботі в юридичній конторі дядька
Моріца Барбана, Рогатин, кінець 1930-х.*

*A young Samuel Glotzer at work in the law office of his uncle
Morris Barban, in Rohatyn in the late 1930s.*

*Самуель Глоцер (другий праворуч) на роботі
в рогатинському барі-ресторані, близько 1939 року.*

*Samuel Glotzer (second from right) at work as a waiter
in a Rohatyn bar and restaurant ca. 1939.*

Недатоване фото Джекової бабусі Леї Барбан, відомої акушерки.

An undated photo of Jack's grandmother Leah Barban, a well-known midwife.

Клара та Ізя Альтмани, ймовірно Рогатин, 1926 рік.

Clara and Izie Altman, probably in Rohatyn, in 1926.

Студійний портрет родини Альтманів, імовірно Рогатин, близько 1938 року. Сидять Джекові тітка Малка та дядько Макс; стоять, зліва направо, їхні діти: Йося, Клара й Ізя.

*Altman family studio portrait, probably in Rohatyn, ca. 1938.
Seated are Jack's aunt Malkah and uncle Max;
standing left to right are their children Josie, Clara, and Izie.*

*Джекова двоюрідна сестра
Клара Глоцер, імовірно
Рогатин, кінець 1930-х.*

*Jack's cousin Clara Glotzer,
probably in Rohatyn
in the late 1930s.*

*Центральна площа Рогатина, близько 1938 року.
Там було багато єврейських крамниць. Фото – Павлина Белей.*

*The Rohatyn central square ca. 1938,
when many Jews owned businesses there. Source: Pavlyna Beley.*

*Недатований портрет Джекової тітки Естер і дядька
Ізидора Глоцерів, які жили разом із родиною Джека.
До німецької окупації Джек працював у їхній м'ясній лавці.*

*An undated portrait of Jack's aunt Esther and uncle Isidore Glotzer,
who shared a house in Rohatyn with Jack's family.
Jack worked in their butcher shop before the German occupation.*

Друзі-нерозливовода Ізя Габер і Джек Глоцер у Рогатині, кінець 1930-х.

Lifelong friends Izie Haber and Jack Glotzer in Rohatyn in the late 1930s.

Нерозлучні друзі Ізя Габер і Джек Глоцер біля «Червоної школи» (сучасний ліцей ім. Братів Рогатинців) у 1998 році.

Lifelong friends Izie Haber and Jack Glotzer outside the “Red School” (today the Rohatyn Brothers Lyceum) in Rohatyn in 1998.

Джеків молодший брат Моше Емануель з однокласниками у «Червоній школі» (сучасний ліцей ім. Братів Рогатинців), Рогатин, близько 1938 року.

Jack's youngest brother Moshe Emanuel with his classmates at the "Red School" (today the Rohatyn Brothers Lyceum) in Rohatyn ca. 1938.

Сол Кіржнер, Джек Глоцер та Ізя Габер у своєму класі в «Червоній школі» (сучасний ліцей ім. Братів Рогатинців), Рогатин, 1998 рік.

Sol Kirzner, Jack Glotzer, and Izie Haber in their former classroom at the Rohatyn "Red School" (today the Rohatyn Brothers Lyceum) in 1998.

Kochany Tato. Rokatyn 11/III 1940

*Donosz ci ze jeste'my Bogu dzieki wysocy
zdrowi, co ty pomociasz czy jeste's zdrow? —
my narazie nie nie robimu una tylkote
robiz ci ktury maja ju' ponad 15 lat.*

*Kochany tato n. Allama prosimy i my prosimy
aby K. Tato pisal donas listre komandowa
my i w kazdego listy bywtoryc' 1 dolar
albo 2 d. Co koci porabiaja z dziecmi i
Wojciowie. My prosimy by Tato donas pisal
czesto, k. Allama piszuz rary w tygodniu, my
dostajemy od Kochanego Tato prodra listy.
Co zowne rozdraszienie odketa musi, my ostro
temy cis serdecnie i cato rodziny. Miko*

Листівка Самуеля Глоцера до батька в Америку з окупованого радянськими військами Рогатина, 11 березня 1940 року.

A postcard from Samuel (Miko) Glotzer in Soviet-occupied Rohatyn to his father in America, 11 March 1940.

Польською:
In Polish:

Kochany Tato, donoszę ci że jesteśmy wszyscy zdrowi, co ty porabiasz, czy jesteś zdrów?

My na razie nie musimy robić (...) tylko ci którzy skończyli 18 lat.

Kochany Tato, Kochana Mama prosi i my prosimy aby Tato słał do nas listy polecione i do każdego wkładał jeden dolar lub 2 d.

Co porabiają Ciocie z dziećmi i Wujkowie? My prosimy, żeby Tato do nas często pisał, Kochana Mama pisze 3 razy w tygodniu.

My dostajemy od Kochanego Taty prędkiej listy. Osobne pozdrowienia od Kochanej Mamusi. My całujemy cię serdecznie i całą rodziną.

Miko

Українською:
In Ukrainian:

Любий Тато, ми усі здорові, а як твої справи? Як твоє здоров'я?

Поки що не мусимо працювати, лише ті, кому виповнилося 18 років.

Любий Тато, любя Мама просить та й ми просимо, щоб ти надсилав нам рекомендовані листи й до кожного вкладав один, а краще два долари.

Як справи у Тіток, їхніх дітей і Дядьків? Дуже просимо, щоб Тато нам частіше писав – любя Мама пише тричі на тиждень. Ми отримуємо од любого Тата листи швидше. Любя Мама передає вітання. Цілуємо тебе сердечно, від усієї родини.

Miko

Англійською:
In English:

Dear Dad, I inform you that we are all healthy; what are you doing, are you well?

For now, we do not have to work, only those who are 18 years old.

Dear Dad, our dear Mom and we ask you to send us registered letters, and put one or two dollars in each of them.

What are our Aunts and Uncles and their children doing? We ask you to write to us often; dear Mom writes 3 times a week. Letters from dear Dad come faster to us.

Separate greetings from Beloved Mother. We kiss you warmly, from the whole family.

Miko

Представники сіоністської івритомовної організації Га-Шомер Га-Цаїр у Рогатині проводжають одного з лідерів до Палестини, близько 1938 року. Сімейна колекція Штайнмеїців.

Members of the Zionist and Hebrew-language group Hashomer Hatzair at a gathering in Rohatyn for the departure of one of their leaders to Palestine, ca. 1938. Source: Steinmetz Family Collection.

*Колишня рогатинська муніципальна лазня, через дорогу від будинку
Глоцерів, 2018 рік.*

*The former municipal bath house in Rohatyn which was across from the
Glotzer home on ul. Cerkiewna, 2018.*

Будівля, де під час німецької окупації розміщувався юденрат, 2018 рік.

*The building which housed the Judenrat (Jewish council)
during the German occupation, 2018.*

Місце масового поховання на півдні Рогатина, де Джек ховав убитих навесні 1942 року, 2022 рік. Напис на знаку:
«Тут поховано 3500 євреїв, жителів міста Рогатина та його околиць, по-звірячому вбитих німецькими нацистами 20.03.1942 р. – Вічна пам'ять»

The mass grave site south of Rohatyn, where Jack worked to bury the dead following a long day of killings in spring 1942, as seen in 2022.

The plaque reads:

Here lie 3500 Jews, citizens of Rohatyn and its surrounding areas, who were brutally killed by the German Nazis on the 20th of March 1942 – God rest their souls

Бабусю Джека Лею Барбан поховали на Новому єврейському цвинтарі
Рогатина у непозначеній могилі. Точне місце її спочинку невідоме.
Ці кілька надгробків – майже все, що лишилося від довоєнних часів.
Фото 2018 року.

*Jack Glotzer's grandmother Leah Barban was buried in Rohatyn's
new Jewish cemetery in an unmarked grave; the exact burial place is
unknown today. The few standing and fallen stones, as seen here in 2018,
are nearly all that remain from those set before the war.*

*Одне з багатьох копаних заглиблень, що могло бути притулком.
Ліс за Лопушнею, 2018 рік.*

*One of many man-made depressions which could have provided shelter
in the forest outside Lopushnia, as seen in 2018.*

Місце масового поховання на півночі Рогатина. Тут поховані євреї, вбиті під час різних акцій часів німецької окупації, зокрема ліквідації гетто влітку 1943 року. Мітчел, син Джека – другий ліворуч.

Фото – Мітчел Глоцер, 2011 рік. Напис на знаку:

«Тут поховані тисячі євреїв, жителів міста Рогатина та його околиць, по-звірячому вбитих німецькими нацистами в 1942-1944 роках – Вічна пам'ять»

The mass grave site north of Rohatyn, the burial place of Jews murdered in numerous killing events during the occupation, including a massacre over three days during the ghetto liquidation in summer 1943.

Jack Glotzer's son Mitchell is shown second from left, in 2011.

Photo by Mitchell Glotzer. The plaque reads:

Here lie thousands of Jews, citizens of Rohatyn and its surrounding areas, who were brutally killed by the German Nazis during the years of 1942-1944 – God rest their souls

Джек Глоцер із дітьми –
Мітчелом і Террі, Белвілл, Нью Джерсі, США, 1960 рік.
*Jack Glotzer with his children Mitchell and Terry in Belleville,
New Jersey (in the U.S) in 1960.*

Сім'я Стриєрів в Ізраїлі після війни, 1950-ті.
The Stryjer family in Israel after the war, ca. 1950s.

Джек і Беа Глоцери з Говардом Штайнмецом у Лівінгстоні,
Нью Джерсі, США, 2002 рік. Сімейна колекція Штайнмеців.

Jack and Bea Glotzer with Howard Steinmetz in Livingston, New Jersey
(in the U.S.) in 2002. Source: Steinmetz Family Collection.

Ukrainian Center for Holocaust Studies
“Library of Holocaust Memoirs” Series

I SURVIVED THE HOLOCAUST AGAINST ALL ODDS

A Unique and Unforgettable Story of a Struggle for Life

By Jack Glotzer

Kyiv 2022

UDC 94(=411.16)(477.86)(092)

Jack Glotzer was born into a family of assimilated Jews in Rohatyn in early 1925. He was the eldest of three children, part of a large family that included his parents, uncles, aunts, and five cousins who lived together. Between the ages of 16 and 19, Jack witnessed the murder of almost the entire Jewish community of his hometown by the Nazi occupiers and their accomplices. The memoir covers Jack's life in Europe from 1925 to 1949. At the insistence of his wife and relatives, more than 50 years after the events, Jack gathered and wrote down his memories. Along with numerous photographs, a hand-drawn family tree, and his personal memory map of the area, Jack's memoir is one of the few remarkably detailed accounts of the life, death, and revival of Rohatyn Jews around the time of World War II.

This memoir is published as a bilingual edition for the first time and will be interesting for a wide readership.

First Edition Compiled and Edited in 2000 by
Alexander Walzer and Beatrice Glotzer

Second Edition Prepared and Edited in 2018 by
Mitchell Glotzer, Marla Raucher Osborn, and Jay Osborn

Bilingual Print Edition Prepared and Edited in 2022 by
Marla Raucher Osborn, Jay Osborn, Vitalii Bobrov, and Anatolii Podolskyi

The Ukrainian translation was made possible by a generous donation to Rohatyn Jewish Heritage from Susan Wolf Turnbull, Bruce H. Turnbull, and Laurence S. Kirsch on behalf of the Bolechow Jewish Heritage Society to help preserve the memory of Jewish communities in the region.

*The publication was made with the support of the «Connecting Memory» project.
This publication does not reflect the official position of the project sponsors.*

The first and second editions of this work are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License, and are used here by permission.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means, including electronically, without the written consent of the license and copyright holders.

© Jack Glotzer, Alexander Walzer, Beatrice Glotzer, 2000

© Nataliya Kurishko, translation from English, 2018

© Ukrainian Center for Holocaust Studies, 2022

© Rohatyn Jewish Heritage, 2022

ISBN 978-617-642-642-4

IN MEMORY OF MY BELOVED MOTHER
TOBA GLOTZER, MY BROTHERS
SAMUEL AND MOSHE EMANUEL,
AND MY RELATIVES WHO WERE BRUTALLY
MURDERED IN THE HOLOCAUST.

I SHALL NOT FORGIVE, AND I SHALL NOT FORGET YOU

For more information about this memoir, including
a digital map of the locations mentioned in the text,
visit the Rohatyn Jewish Heritage website:

FOREWORD TO THE 2018 EDITION

As the children of Jack Glotzer, we were always aware that his childhood and adolescence was unlike that of any of our contemporaries. He was a warm, fun-loving, and devoted father. As we grew older, we began to fully comprehend the painful events that he and his family had endured during the Holocaust. Although it was difficult for him to recount all of the atrocities that he had borne and witnessed, he told us about his experiences with explicit instructions for us to pass these truths down to subsequent generations.

“We must never forget” was his wish for the generations to come. Despite the pain of recalling his past, he finally agreed to allow our mother, Beatrice Glotzer, with the help of her brother, Alexander Walzer, to record his personal history. We feel strongly that as first-generation children of Holocaust survivors, it is our responsibility to share our father’s memoir. We are also aware that history tends to repeat itself. It is thus also our responsibility and the responsibility of children like us to do everything we can to prevent these horrific events from ever happening again.

In helping us to bring our father’s memoir to publication and to the world, we will be forever grateful to Marla and Jay Osborn. Their tireless efforts in preserving the memories and history of those who survived and those who perished are nothing short of heroic, and we remain in their debt.

It is poignant that as we finished preparing this edition of our father’s memoir, we reached the 75th anniversary of the liquidation of the Rohatyn Jewish ghetto, when our father’s mother, Toba, and his brother, Moshe Emanuel, were killed along with so many others before his eyes. May their memory be a blessing, now and forever.

Mitchell Glotzer and Terry Glotzer Arons
June 2018

“IT WAS A VERY TRAUMATIC EXPERIENCE THAT I SHALL NEVER FORGET”

Foreword from the publishers

Dear readers, we present to you a bilingual edition of the memoir of a Jew from Rohatyn in Ukraine, Jack Glotzer, *I Survived the Holocaust Against All Odds*. More than fifty years after the end of the Second World War, at the request of his family, the author spoke about what he had to experience in those dark times in human history.

This publication continues the book series Library of Holocaust Memoirs of the Ukrainian Center for Holocaust Studies. It is very important for us to publish the memoirs of people who survived the terrible horrors of the Nazi occupation of Ukraine's territory during the Second World War. These publications create space for understanding tragic personal and family history, and the fates of specific, real people. The stories enable us to sense the historical context of the era, to try to comprehend what happened, and to grasp the challenge to remain human in inhumane conditions when faced with the total dehumanization of Jews by the forces of German National Socialism. These texts are especially important for us in Ukraine now as the modern Russian criminal political regime is waging war against Ukraine – dehumanizing Ukrainians and Ukrainian culture, identity, and statehood. Modern Russia is following examples of hatred and killing from Hitler's Germany and Stalin's Soviet Union.

Jack Glotzer was one of the few Jews who survived the horrors of the Second World War and the Holocaust in what is today western Ukraine, in the region that has been known for many centuries as Eastern Galicia. In the first part of his memoir, which deals with the period between the First and Second World Wars (1918-1939), we see features of Jewish life in

Rohatyn through episodes with his family – his parents, his brothers, and his many other relatives – whom he remembers with great warmth. The interwar life of the Jewish community of Rohatyn was quite colorful and interesting, despite rather strong manifestations of antisemitism, which was unfortunately characteristic of the Polish state which governed Rohatyn and its region at that time. Reading these memories, we can feel the spiritual and cultural atmosphere, meticulously preserved, of a typical large Jewish family in one of the many towns with Jewish populations in Eastern Galicia of the interwar period. On the other hand, in the territories of Central, Southern, and Eastern Ukraine, which in the same period were within the borders of the USSR under the rule of the Stalinist regime, the spiritual and cultural traditions of Jewish communities were already under threat as a result of the brutal communist policy of assimilation of Jews, Ukrainians, and others. Jewish families in Soviet Ukraine lived in constant fear and gradually lost their national and cultural identity, or kept it in secret, unlike the Glotzer family in Rohatyn.

Another notable feature of life in the Jewish communities of Eastern Galicia at that time as seen in Jack's memories of Rohatyn, was the embrace of Zionism which fostered the Jewish national movement. Along with participation in Zionist youth, educational, military, and sports organizations, there was a persistent dream among especially the younger Jews to return to the historical homeland in Eretz Israel.

Jack also recalls the complex knot of relations between the three main ethnic communities of Rohatyn and all of Eastern Galicia of those times: Poles, Jews, and Ukrainians. There are of course many subjective points in the author's story, in particular in the chapter which describes life under the Soviet occupation between 1939–1941. However, that subjectivity is precisely why these personal, family memories are valuable – even priceless!

It is worth describing very briefly the quite complex historical context of the era for the inhabitants of what is now Western Ukraine. No matter the ethnic community, it was a tragic period for all.

In the territory of Western Ukraine in the 1930s and 1940s, local Poles, Jews, and Ukrainians became victims of ferociously brutal terror by two totalitarian regimes – Nazi and Communist. From 1939 to 1941, the Soviet authorities deported tens of thousands of residents of Eastern Galicia to Gulag camps, as untrustworthy and dangerous persons for the Stalinist dictatorship. Then, from 1941 to 1944, the Nazi authorities mercilessly destroyed nearly all the Jewish communities in the towns of Eastern Galicia. The Holocaust in these Ukrainian lands was one of the most terrible crimes of the Nazis. Some Jews, including a significant number of Rohatyn Jews, were deported to the death camp in Bełżec. Some of the Jewish communities were destroyed on the spot; in Rohatyn the majority of Jews were killed on the outskirts of their own town. Overall, more than 400,000 Eastern Galician Jews were killed by National Socialist Germany in Eastern Galicia. Poles and Ukrainians were also subjugated by the Nazis.

Near the end of the Second World War and following, from 1944 to 1947, the communist regime also abused the remaining local population. Poles were forcibly deported from the territories of Western Ukraine. Brutal repressions began against the Ukrainian national movement by punitive units of the Stalinist interior ministry and secret police (the NKVD). Ukrainians in the region were persecuted by the Soviet regime for cooperation with the Ukrainian nationalist political organization (OUN) and participation in its paramilitary formation (UPA), and even people who did not participate in any organizations but simply survived the war on these lands were oppressed. Mortal danger threatened people during this period just because they were Ukrainians. In the late 1940s and early 1950s, the NKVD sent thousands of Ukrainian families to the camps, accusing them of the most terrible crime in the eyes of the communist dictatorship: “treason against the Motherland.”

The most difficult pages of Jack’s memoir, and at the same time the most valuable for documenting the history of the Holocaust in Rohatyn, are the pages covering the Nazi occupation, the killing of local Jews, and the life and death of the Rohatyn ghetto where Jews were imprisoned. Seventeen-year-

old Jack Glotzer experienced the greatest tragedy of his life – he saw with his own eyes his mother and a brother being murdered. He also witnessed the death of the entire Jewish community of his native Rohatyn. He later wrote, “It was a very traumatic experience that I shall never forget.” During the Holocaust, Jack learned that some people are capable of terrible deeds, but thanks to other people who were kind-hearted and sensitive, he remained alive.

Later, Jack was drafted into the Red Army and by 1949, after great wanderings, he reached America. During his travails, Jack had dreamed of seeing his father, who had gone to America for work before the war, but his father died shortly before Jack arrived, evidently unable to bear the grief of losing his wife and sons.

It is important to bear in mind that Jack Glotzer’s memoir, like many other accounts of Holocaust survivors, is based on his own personal, mostly tragic experiences; it is ultimately subjective, as any memoir is. Within the tragedy there are other, likewise subjective experiences of Jews who survived the German occupation, which they remember with respect for the Poles and Ukrainians who saved their lives; there were many such people.¹ However, if we want to know the full truth about those times, we must research and publish diverse personal stories and experiences, even the most difficult and unpleasant ones for us.

Finally, I sincerely thank those without whom this edition of Jack Glotzer’s memoirs about the Holocaust in Rohatyn would not have seen the light of day: Marla Raucher Osborn and Jay Osborn, who were the initiators and great motivators of this edition, and Vitaly Bobrov, coordinator of educational programs at the Ukrainian Center for Holocaust Studies, who managed the preparation and scholarly editing of the book. Many thanks as well to the organization Rohatyn Jewish Heritage and the Ukrainian–German project Connecting Memory for supporting this publication of Jack Glotzer’s memoir.

Anatolii Podolskyi
Ukrainian Center for Holocaust Studies

¹ See for example, *Humanity in the Abyss of Hell*, Zhanna Kovba, published by Spirit and Letter, Kyiv, 1998.

למען ידעו, דור אחרון--בנים ינלדו; יקמו, ויספרו לבניהם

*So that the last generation may know - sons yet to be born -
they will arise and tell their own sons.*

(Tehillim 78: 6)

שמעו-זאת, הזקנים, והאזינו, כל יושבי הארץ; היתה זאת בימכם, ואם בימי אבותיכם

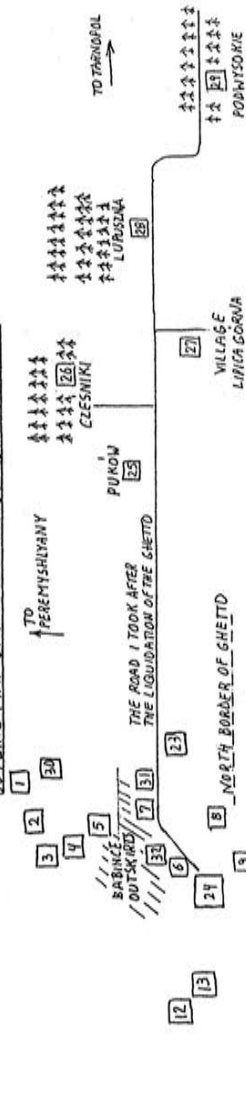
עליה, לבניכם ספרו; ובניכם, לבניהם, ובניהם, לדור אחר

*Hear this, ye old men,
And give ear, all ye inhabitants of the land.
Hath this been in your days,
Or in the days of your fathers?*

*Tell ye your children of it,
And let your children tell their children,
And their children another generation.*

(Joel 1: 2-3)

OUTLINE MAP OF ROHATYN AND SURROUNDING AREAS

DESCRIPTION OF NUMBERS ON THE MAP AND THEIR PAGE(S) REFERENCE IN THE STORY

NUMBER ON MAP	DESCRIPTION
1	NEW SECRETERY
2	STADIUM
3	LOCATION OF SEEBUR MONUMENT ("FOR CELESTINE" - BUCKLEY)
4	HOSPITAL (GERSHON) WITH A ROOM FOR SAHLE ROTLER
5	STAIRS LEADING TO THE GATE
6	STAIRS LEADING TO THE GATE
7	STAIRS LEADING TO THE GATE
8	ROMAN CATHOLIC CHURCH (AT ENTRANCE TO THE GHETTO)
9	ROMAN CATHOLIC CHURCH (AT ENTRANCE TO THE GHETTO)
10	GHETTO POLICE
11	GHETTO POLICE
12	STAIRS LEADING TO THE GATE
13	STAIRS LEADING TO THE GATE
14	OUR HOUSE
15	OUR HOUSE
16	OUR HOUSE
17	OUR HOUSE
18	OUR HOUSE
19	OUR HOUSE
20	OUR HOUSE
21	OUR HOUSE
22	OUR HOUSE
23	OUR HOUSE
24	OUR HOUSE
25	OUR HOUSE
26	OUR HOUSE
27	OUR HOUSE
28	OUR HOUSE
29	OUR HOUSE
30	OUR HOUSE
31	OUR HOUSE
32	OUR HOUSE
33	OUR HOUSE

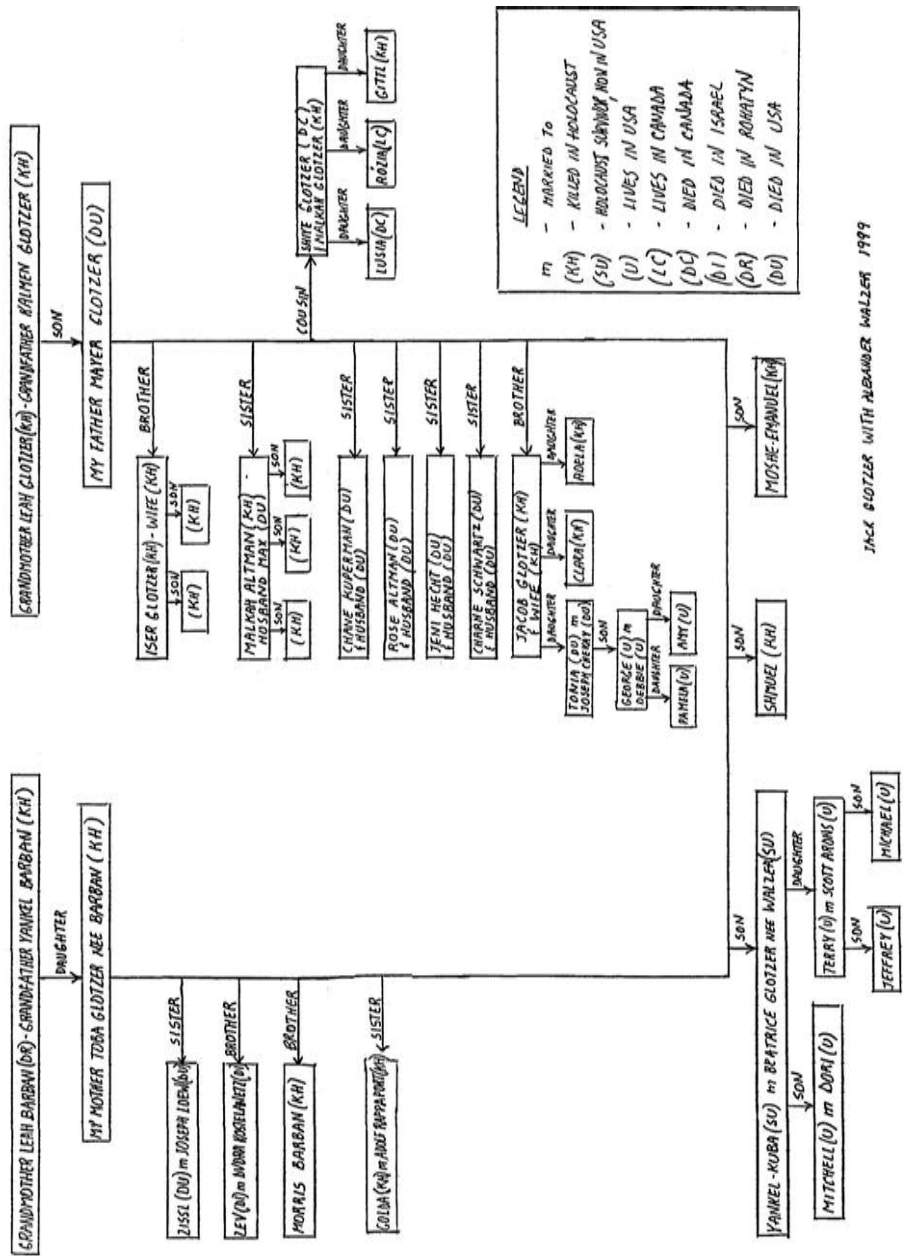
NOTES

1. THE MAP IS NOT DRAWN TO SCALE
 2. THE MAP SHOWS LOCATIONS PERTINENT TO THE STORY
 3. THE LOCATION OF SOME AREAS ON THE MAP (RIVER GORNA LIPA, CERHVENNA STREET AND OTHERS) IS BASED ON THE MAP RECEIVED IN ROHATYN IN 1942
 4. ♣ DENOTES WOODS
- ALBANOVA WALTER, ENTRANCE TO JACK ROTLER
JULY 2001

	Map Description	Modern Location / Address
1	New (Jewish) cemetery	entrance on vul. Turianskyi
2	Stadium	corner of vul. Halytska & vul. Turianskyi
3	Location of second monument ("pod cegiełnia" – brick kiln)	rear of Rohatyn "vodokanal" complex, behind vul. Halytska 102
4	Hospital (klasztor) where I took Shyve Glotzer	former monastery ruin behind corner of vul. Shashkevych & vul. Halytska
5	Synagogues at Bożnica Street	vul. Valova
6	Gimnazjum (facing Babińce road and rynek)	Gymnasium "Volodymyr the Great", vul. Shevchenko 1
7	"Czerwona Szkoła" – Red School – on Babińce road	Lyceum "Rohatyn Brothers", vul. Shevchenko 12
8	Location of first monument – on right of Babińce road	west side of road to Putiatyntsi, 1.5km southeast of Roksolana Square
9	Roman Catholic Church (at entrance to the ghetto)	Church of St. Mykola (now also called St. Anna), vul. Halytska 60
10	"HaNoar HaTzionim" – Zionist organization	
11	Ghetto police	
12	"Stare Miasto" – Old Town	north of Roksolana Square
13	Sikorski's house – where I left my brother	
14	Our house	vul. Kotsiubynskoho, unknown location
15	Judenrat (Jewish Council)	vul. Kotsiubynskoho 3
16	Bathroom	vul. Kotsiubynskoho 5
17	Yeshiva	
18	Blaustein's house	
19	Meat stores (on Yatek Street)	
20	The house where I hid in the closet on March 20, 1942	

	Map Description	Modern Location / Address
21	"Elekrownia" – electric power station	vul. Uhryn-Bezhrishnyi 2
22	The house where I was in the attic watching my mother & brother being killed	
23	Old (Jewish) cemetery	entrance at the corner of vul. Lepky & vul. Bandera
24	Market place	Roksolana Square
25	Puków village	Pukiv village
26	Cześniki village	Chesnyky village
27	Lipica Górna village – Dubski's house	Verkhnia Lypytisia village
28	Łopuszna village – woods	Lopushnia village – woods
29	Podwysokie village – woods	Pidvysokie village – woods
30	Gordonia Zionist organization	
31	The house of Ukrainian school friend who threw me out	
32	German police station	vul. Halytska 64
33	Greek Orthodox Church	Ukrainian Greek Catholic Church of the Nativity of the Holy Mother of God, Roksolana Square 19

JACK GLOTZER'S FAMILY TREE

JACK GLOTZER WITH ALEXANDER WALKER 1989

I SURVIVED THE HOLOCAUST AGAINST ALL ODDS

Early Childhood Years, Until the Outbreak of World War II: September 1, 1939

I was born in the town of Rohatyn (Poland before World War II, now Ukraine) on January 12, 1925. Rohatyn is situated on the Lwów-Stanisławów² highway, approximately 70 km (43 miles) southeast of Lwów. Before the war the total population of Rohatyn was 9,000; one-third (3,000) were Jews.

I was the oldest son of Toba (née Barban) and Mayer Glotzer.³ I was named after my mother's father Jacob Barban, who was called Yankel. My nickname was Kuba⁴ because the Ukrainian

² Most of the place names in the original English version of this memoir were written according to Polish spelling, using the official names of the Second Polish Republic. In the Ukrainian-language version, geographical names have been adapted to modern Ukrainian norms, except for cases where the names of places have changed significantly. Thus, in Ukrainian we write "Lwów" as "Lviv", and we leave "Stanisławów" as "Stanislaviv" instead of using the modern name – "Ivano-Frankivsk." See also the note on the text at the end of the memoir. – Ed.

³ The original memoir uses American English versions of many family names and surnames which were originally written and spoken in Polish, Yiddish, Hebrew, and German. Toba Barban Glotzer is recorded as "Tovah" in Yad Vashem and Yizkor Book victims lists. Mayer Glotzer is recorded as "Majer" (phonetically similar) in Polish records. Family name spellings from the original memoir have been retained in this edition with known variants in footnotes. See also the note on the text at the end of the memoir. – Ed.

⁴ "Kuba" is a diminutive of "Jakub" in Polish language, and not close to Ukrainian names but would have been familiar to Ukrainians in Rohatyn from its Polish roots. "Jakub" or "Jacób" is the Polish version of Yiddish "Yankel" and Hebrew "Ya'akov" (as well as English "Jacob" and "Jack"). Jack

antisemites made fun of my name Yankel;⁵ Kuba sounded more like a Ukrainian name.

We lived in our house on the outskirts of Rohatyn on Cerkiewna street No. 24.⁶ We had several horses, cows, and a barn for them. Adjacent to our house was a big garden. The house was surrounded by orchards of fruit trees, currant bushes, and lots of greenery. The scenery was magnificent. Close to our house was a river called Gniła Lipa (meaning *rotten linden*) where I learned to swim. My father owned a butcher store at the *rynek* (the marketplace, in Polish).⁷

I had two brothers: Samuel⁸ was a year younger than I. My youngest brother Moshe Emanuel⁹ was born in April 1930. I adored my little brother; he used to follow me everywhere which was somewhat bothersome. However, in as much as I loved him very much, I did not object to his following me.

One incident stays in my memory. One time when my little brother was following me, we had to cross railroad tracks. The crossing gate was down and my brother ran across the tracks. The train was approaching, but he made it in time. I was in

retained the name “Kuba” as his legal identity from the time he left Poland through his US naturalization in the 1950s, and to the end of his life with his friends and family. – Ed.

⁵ In Poland during the interwar period (1918-1939), antisemitism was part of the political, social, and cultural life of the country; there were people with anti-Jewish views among the Polish and Ukrainian populations of the time. – Ed.

⁶ Today the street is named vul. Kotsiubynskoho. Where the former Glotzer house stood has not been determined. – Ed.

⁷ Today this place at the center of Rohatyn is called Roksolana Square. – Ed.

⁸ Jack’s younger brother Samuel was sometimes called by the Hebrew equivalent “Shmul” (an anglicized alternate of “Shmuel” and the Polish “Szmul”) in the original edition of this memoir, as well as “Miko,” a nickname used within the family. This edition uses Samuel throughout, for clarity. – Ed.

⁹ Jack’s youngest brother Moshe Emanuel was occasionally called “Edmund” (his Polish school name) and by the diminutive “Munio” in the original edition of this memoir. This edition uses Moshe Emanuel throughout, for clarity. – Ed.

shock and hardly made it back home. After this episode I had nightmares.

My grandfather Kalmen Glotzer built our house exclusively for his children. My father's sister Malkah Altman and her three sons,¹⁰ my grandfather's son Iser Glotzer¹¹ with his wife and two sons, and our family (my parents, I and my two brothers) lived in this house. Because we lived so close together, I played with my cousins very often and I enjoyed it very much. My father had another four sisters who lived in the USA and a brother Jacob who lived in Bielsko (Poland) with his wife and three daughters: Tonia (who we called Tosia), Clara, and Adela. Tosia was a big disappointment to the whole family. She converted to Catholicism and married (in church) a Polish man, Joseph Czekay. Tosia was very talented; she finished music conservatory and became an accomplished pianist. Tosia's father sat *Shivah*¹² for her; nobody in the family was allowed to mention her name. Jacob and his family used to come to us during vacation time, but since this episode they stopped coming to us which made me very unhappy.

My father's cousin Shiye Glotzer¹³ also had a butcher store at the rynek; his wife's name was Malkah. They had three daughters: Lusia, Rózia, and Gittl. We were very close to them.

I had many friends with whom I played and spent a lot of time. Since the river Gniła Lipa was so close to our house, I learned to swim early. As I think now, we gave our parents much aggravation by going alone to the river. My best friends were Shlomo Laufer (he lived with his family very close to us), Buszko Kleinwaks, and Izie Haber. Having had so many cousins

¹⁰ Her husband Max Altman went to the USA before the war with the intention of bringing his family to the USA. (Jack forgot here that Max and Malkah Altman had a daughter Clara and two sons, Josie and Izie; Clara and Josie figure prominently later in Jack's story. – Ed.)

¹¹ Iser Glotzer was also called Isidore; his wife's name was Esther. – Ed.

¹² A Hebrew term meaning "seven" which refers to the first seven days of mourning after burial. It is customary for the closest relatives of the deceased to "sit Shivah".

¹³ In other sources, Shiye Glotzer is called Yehoshua, Jeszue, or Oziasz. – Ed.

and friends nearby, I was never lonely. I enjoyed my life as a youngster.

My mother's mother Leah Barban and my grandfather Yankel Barban were very loving grandparents. My mother's side of the family was considered more aristocratic than my father's. My grandfather was a mailman; it was unusual for a Jew to have a government position. My grandmother Leah was a midwife; she delivered almost every baby in Rohatyn. She was very respected, even by the gentiles.¹⁴ They always took off their hats when greeting my grandmother. She was very generous to us. Every Passover, we three boys used to receive from her new suits and shoes.

My mother had a sister Zissl.¹⁵ Zissl emigrated to the USA long before the war. She married Joseph Loew¹⁶ (who was Rosette Faust Halpern's uncle). They lived in the Bronx.

My mother had also a brother, Zev Barban. Zev was a very talented actor. He left for Israel (Palestine¹⁷ at that time) and became a famous actor in the Tel Aviv theater Ohel. He married Dvora Kostelanetz who was an actress and sang professionally. He used to come to Rohatyn with his troupe and perform there.

My mother had also another brother Morris Barban¹⁸ who was a lawyer.

My mother was a beautiful woman. She was very talented with her hands. She used to make beautiful needlepoints and crocheted curtains. She sent some of her needlework to the USA which is now in my possession. I remember her always doing something and singing. She was a very devoted mother.

¹⁴ *People of non-Jewish faiths.*

¹⁵ Toba Barban's older sister Zissl was also called Sophie. – Ed.

¹⁶ Joseph Loew was also called Samuel-Joseph. – Ed.

¹⁷ Mandatory Palestine (which Jewish people referred to as Eretz Israel or the Land of Israel) did not have state sovereignty but was administered by British authorities under a mandate from the League of Nations following the collapse of the Ottoman Empire in World War I; the area's population was dominated by two ethnic communities: Jews and Arabs. After World War II, the mandate was terminated and a portion of Palestine became the modern State of Israel. – Ed.

¹⁸ Morris Barban was also called Moshe and Maurycy. – Ed.

I attended the grammar school named “Marszałka Piłsudskiego” (after the Polish Marshal Józef Piłsudski). We called it “Czerwona Szkoła” (Red School) because of the brick trimming.¹⁹ I did not enjoy my school years; we, the Jewish students, constantly fought with the antisemitic boys. The Jewish boys were always blamed for starting the fights. My favorite school subjects were history and geography. I hated to memorize poems. I was more preoccupied going along with our workers in the wagon pulled by our horse. I finished seven years of elementary school. My grades were average; I never had a failing grade.

As was the custom, when I reached my 13th birthday, I became *Bar Mitzvah*.²⁰ I did not like to study with the Rebbies²¹ (Jewish teachers) because they used to beat me and other Jewish children. (It is to be noted that Jewish boys who attended Hebrew schools, private or public, were often subjected to bodily abuse at the teacher’s discretion.)

My life changed considerably in 1937 when my father left for the USA. The reason for his decision to go to the USA was the refusal by the local government to permit ritual slaughtering of cows and calves. This regulation was called *obrót rytualny* (ritual turn).²² Our business started to deteriorate be-

¹⁹ Polish grammar or elementary schools taught from first through seventh grade, i.e. for students up to 15 years of age. Today the “Red School” is the Lyceum “Rohatyn Brothers”, at vul. Shevchenko 12. – Ed.

²⁰ A Hebrew term meaning “son of commandment” applied to a Jewish boy who reaches his thirteenth birthday and attains the age of religious duty and responsibility.

²¹ In Jewish religious and cultural tradition, “Rebbie” or “Rebbe” is a term for a knowledgeable teacher (melamed) in Jewish religious primary schools (cheders) but is also a respectful address to the Rabbi (the head of the Jewish religious community). – Ed.

²² This term is not recorded in official documents of the period; it appears to be a common or “folk” designation. At the time, Poland had enacted a series of anti-Jewish laws under which local authorities could impose restrictions on the ritual slaughter of livestock, or create barriers to the licensing and sale of meat, or raise taxes for Jewish butchers. For Jewish communities, the ritual slaughter of livestock was very important:

cause of this situation. My father had four sisters in the United States: Chane Kuperman, Rose Altman, Jeni Hecht, and Charne Schwartz. They sent proper documents to my father so that he could go to the USA. My father went to the USA with the expectation that he would bring over his family when he had established himself in the USA. My life changed considerably when my father left. I became the head of the family. My mother's family helped us financially. My mother was depressed and suffered very much. I still have in my possession postcards written by my mother and my brothers to my father.

We had very active Zionist organizations in our town. Among them were *Hanoar Haivri* and *Hashomer Hatzair*. These organizations prepared their members for emigration to Palestine (today Israel) using spiritual and physical (*Hakhshara*) methods.²³ I was too young to be actively involved in any particular organization. I and my friends used to attend their meetings where we met the prettiest girls. My favorite organization was *Gordonia* because the prettiest girls were members there.

Rohatyn was famous for its young Jewish people. There were two *gimnazjums*²⁴ in Rohatyn. Jewish people were not admitted to pursue higher education; they had to go to Italy or other

using kosher meat was key to observing the food traditions of Judaism, and, in general, one of the important markers of Jewish religious identity. – Ed.

²³ *Physical training of Jewish youth to prepare them for emigration to Palestine.* (In interwar Poland, there was a very well-developed network of Zionist youth educational, cultural, and sports organizations. Their primary goal was to prepare Jewish youth for emigration to Eretz Israel, then known as Palestine under British mandate, and the struggle for the creation of a Jewish state on the historical lands of the Middle East. Such institutions existed for both girls and boys. Famous organizations included: Hashomer Hatzair or “Young Guard,” founded in 1913 in Lviv, plus Maccabi, Gordonia, Tarbut, Beit Yaakov, and others. The full name of Hanoar Haivri is Agudat Hanoar Haivri Akiba. – Ed.)

²⁴ *A high school in Poland.*

countries to continue. We had a famous soccer team named Maccabi.²⁵

The situation before the outbreak of the war was tense. We were aware of Hitler's activities in Germany. We were still hoping that my father would be able to send us the documents for our emigration to the USA.

My brother Samuel was very bright. He worked for my mother's brother Morris Barban who was a lawyer; this helped us financially. Life was very difficult. My mother developed arthritis; she had extreme headaches. She did her best under very difficult circumstances to be a good mother to us. She kept a very clean house, and we were always well dressed. Our lives were "put in limbo." We missed our father and waited for his letters which were scarce. This made my mother very depressed.

I remember a Jewish doctor from our town, Dr. Leventer and his wife. They left for New York in 1939 before the outbreak of the war to visit the world exhibition there. Dr. Leventer promised that he would speak to our father. He left his only son Marcel²⁶ with his family in Rohatyn. Dr. and Mrs. Leventer could not return to Rohatyn because the war broke out. They never saw their son again.

We envied everyone who was leaving for the USA. We were hoping every day to receive the letter from my father and the visas which would have permitted us to emigrate to the USA. My father was very disappointed in the USA; he missed us very much. I always had a feeling that his sisters in the USA were not too eager for my father to bring over another four persons to the USA. My father talked about returning to Rohatyn. I really do not know exactly the whole story. The visas from my father never came.

²⁵ "Maccabi" is a worldwide Jewish sports organization created at the turn of the 19th to 20th centuries. The name translated from Hebrew means "hammer" and evokes the ancient struggle of the Jews for independent statehood, specifically the Maccabean Revolt in the 2nd century BCE against the Syrian-Greek Seleucid conquerors of Judea (Eretz Israel) and the establishment of the autonomous Jewish Hasmonean dynasty. – Ed.

²⁶ Marcel Leventer, also called Moshe, was the son of Tzila and Dr. Yitzhak Leventer. – Ed.

Life Under Soviet Occupation: September 1939 – June 1941

I remember that the weather during the summer of 1939 was the nicest we ever had. There were many Jewish people from nearby big towns vacationing in Rohatyn. The markets were filled with an abundance of fruits and vegetables. People were preoccupied with the political situation at that time: Hitler demanded *Lebensraum* (room to live) and the first land that he wanted was the “Polish Corridor” (the narrow strip of land between Germany and Prussia) and the free city of Danzig which was at that time an international port (today this city, Gdańsk, belongs to Poland).

Our hopes to emigrate to the United States were fading with each day. We were depressed reading the newspapers; Hitler claimed that the Jews were responsible for the deplorable economic situation in Germany. When Czechoslovakia and Austria were invaded by the Germans (1938)²⁷ we knew that Hitler’s threats had to be taken seriously. Some of the wealthy Jewish people were thinking of escaping to Palestine, but by then the roads to Palestine were closed and it was impossible to obtain a passport.²⁸ Unrest grew from day to day. The Poles were very hopeful; they believed that the Polish army was strong and would defeat Hitler. The Ukrainians were expecting the Germans with great joy; they believed that the Germans would defeat Poland which would result in the formation of an independent Ukrainian government. In the meantime, the whole

²⁷ Austria was annexed by Germany in March 1938 in a forced union called the *Anschluss* (German for “connection”). In autumn of 1938, a significant portion of Czechoslovakia was annexed by the Third Reich under the terms of the Munich Agreement; in March 1939, the German military invaded and occupied the remainder of the country. – Ed.

²⁸ The British government, without consulting the Jewish community of Palestine, issued a White Paper of official policy in May 1939, which significantly limited Jewish emigration from European countries to Palestine. – Ed.

town was in a panic; we did not know what to expect. In the middle of September 1939, the situation in town became critical; there was anarchy. The Polish government officials and the Polish army ran away. The neighboring peasants, realizing this, began to massively flow into the town.

Then suddenly something unexpected happened. On September 17, 1939, instead of the German army, the town was occupied by the Soviet army (Red Army).²⁹ Apparently, most of the people were not aware of the German-Soviet pact whereby Poland was to be divided; the Soviets were to occupy the eastern part of Poland and the Germans were to occupy the western part of Poland. Thus, Rohatyn found itself under Soviet occupation. The Jews believed that they were saved (from German destruction). The Poles looked at the Red Army as invaders; they would have preferred the Germans (they believed that they could defeat the Germans). The Ukrainians were devastated; their hope for an independent Ukrainian government was shattered. The Ukrainian property owners escaped to Lwów; they were afraid of the Russians.³⁰ Their property was confiscated. The property of the Jewish merchants was also confiscated except for the merchants who were in the food business; they had to stay in their stores to supply food for the Red Army.

I finished my elementary education (seven classes)³¹ before the Red Army marched into Rohatyn. My younger brother Samuel worked in a bar as a waiter. My youngest brother Moshe Emanuel went to school. It was very difficult to get a job. I helped my uncle (my father's brother, Isidore) in his butcher store. He helped us financially and supplied us with meat. It was extremely hard for my mother; she was a very proud person and now she had to depend on the family to support her and her children. I remember she was in tears very often. I learned how to do some electrical work, but I did not get paid for it.

²⁹ The terms "Soviet Army," "Red Army," and "Russian Army" are used interchangeably in this memoir.

³⁰ The terms "Soviets" and "Russians" are used interchangeably in this memoir.

³¹ A class in Poland was a one-year course of study in elementary school.

However, in retrospect the work with electrical equipment helped me a great deal during the German occupation.

First, we were happy that the Red Army had occupied our town instead of the Germans; but later we were very disillusioned with the Soviet system. I do not remember being hungry because as I mentioned before, the relatives helped us. We were receiving post-cards from our father, but we gave up all hope of emigrating to the United States. The antisemitism decreased during the Russian occupation of Rohatyn; the antisemites were themselves oppressed by the Russians. The Russians decided to demolish some empty stores at the rynek and build a park there with statues of Stalin and Lenin. They took all the young men to dig for this park. I had to work there twice a week without any pay. My hands were full of blisters and calluses. When I came home after this work, I noticed that my mother was looking at my hands; she was crying.

I remember one big event in town during the Russian occupation. The family Grad were very prominent citizens of our town. They owned a very successful textile business. They were very charitable to Jewish and other organizations. When the Russians occupied our town, they confiscated all merchandise from the wealthy businesspeople. Somebody reported to the Russian authority that the Grads were hiding merchandise in their home. The Grads were arrested, and a very lengthy public trial took place. The public attended the court proceedings every day. This trial was a big sensation in the town. In the end, the Grads were found guilty, and they were deported to Siberia. The irony of life is that they survived the war because of this event.³²

During the Russian occupation the Jewish population in Rohatyn almost doubled. A large number of Jewish refugees

³² During the Soviet occupation of Eastern Galicia (1939-1941), tens of thousands of Poles, Jews, and Ukrainians were deported to Soviet camps in Siberia. Many people died en route, and a significant number of deportees, unable to withstand the hard work in the camps and the abuse of the NKVD, also perished. Those who survived remember their time in communist camps with horror and pain. Obviously, Jewish families who were deported by the Soviet regime and managed to survive in the conditions of the Soviet Gulag camps remember that this was in a way their salvation, because the Nazis left the Jews no chance for life. – Ed.

from German-occupied towns settled in Rohatyn. We felt sorry for them because they lived in total poverty; we were, after all, living in our homes.

***Under German Occupation – Life in the Rohatyn Ghetto:
End of 1941 – March 20, 1942***

On Wednesday, July 6, 1941³³ at six o'clock in the evening, the Soviet Army left Rohatyn without firing a shot. The German army marched in their place. The Soviet army left behind heavy ammunition and miscellaneous bullets at the railroad station.

The non-Jewish population went to the streets to welcome the long-awaited German army. Of course, no Jews were to be seen. The first thing that the Germans did was to take a bath in the municipal bath house (being such “clean” people). Since our house was located not far from the municipal bath house³⁴ (*Łaźnia*), we could hear in our house the whole night their drunken shouting and laughter. We were very scared as there was no adult male in our house. The four of us huddled in my mother’s bed clinging to each other and shaking. This is how we spent the first night under the German occupation.

The next day it quieted down, but the fear did not leave us. On Saturday, July 9, 1941³⁵ (the first black Saturday) the

³³ Jewish survivors of the German occupation of Rohatyn recorded conflicting dates for the entry of the Wehrmacht into town, and several subsequent events. The day/date listed here is not possible, because July 6 was not a Wednesday in 1941 – it was a Sunday. Some other survivors remember July 2 instead (which was a Wednesday). Because “Wednesday” appears in several of the recollections, regardless of the numerical date, probably the actual date was July 2. – Ed.

³⁴ This building stands today at vul. Kotsiubynskoho 5. – Ed.

³⁵ This day/date combination is also mistaken. From other survivor accounts, probably the actual date was July 12, a Saturday. – Ed.

Christian youth began to gather in the marketplace; from there they went to the new parts of the market place where most of the Jews lived. Terrible shouts and cries were heard when the attackers pulled the Jews from their homes. Everybody was panic-stricken. There was no place to escape to, as most of the roads were closed. The Jewish males were forcibly taken by the Germans to the synagogue³⁶ (*Beis Hamidrash*). The plan was to set the synagogue on fire (with the Jewish people in it) after taking all their valuables. The plan did not materialize at this time. Many rumors circulated as to the reason for aborting this plan by the Germans. Some people speculated that a refugee from Kraków accidentally met a colleague from a German university who was now a doctor in the German army in Rohatyn. This doctor, upon prodding and begging by his colleague (the refugee from Kraków), intervened with the Germans on behalf of the Jews – so this plan did not materialize. I heard another rumor that a beautiful local woman went to the Germans and sold her body in exchange for the freedom of the imprisoned Jews.

We started to suffer from hunger. The Germans confiscated food for their army. Even the local peasants had to give them their cattle. The Germans caught Jews on the streets and ordered them to clean government buildings. Since we were young, they did not bother us. Nevertheless, they took me and some other Jewish boys to the railroad station to gather all that heavy ammunition (which the Russian army left behind, as I mentioned before). This work was very hard and dangerous in as much as there was some live ammunition. In addition to the fact that we were very hungry, this work was also very tiresome.

By the end of 1941, a ghetto was established in Rohatyn with prominent Jewish citizens of Rohatyn appointed to the

³⁶ Until they were destroyed during the war, a Great Synagogue and several other religious community buildings stood on today's vul. Valova in one of the oldest parts of Rohatyn. In Hebrew, "Beis Hamidrash" means "House of Learning". – Ed.

Judenrat (Jewish Council).³⁷ Only the head of the Judenrat (Shlomo Amarant) had direct contact with the Germans. For instance, when the Germans needed workers, they notified the head of the Judenrat to supply the people who were ordered to report immediately to the Germans. The members of the Judenrat believed that they and their families would be spared when the Jews were sent to concentration camps.³⁸ The ghetto area started at the marketplace and extended to the river Gniła Lipa. Our house was within the ghetto area, so we did not have to move. The entrance to the ghetto was closed with gates, guarded by Jewish policemen. The Jewish policemen had armbands on their left sleeves with the insignia “Jewish Auxiliary Policeman.”³⁹ The ghetto was crowded; some houses had several families living together in one room (Jews who lived outside of the boundary of the ghetto were brought to live inside of the ghetto area). Jews suffered from hunger in the

³⁷ The building which housed the Judenrat still stands at vul. Kotsiubynskoho 3. The Nazis aimed to kill the Jews by the hands of the victims themselves. For this, a Jewish council (German *Judenrat*) was created in most ghettos, and the organization of life in the ghetto was transferred by the Nazis to the prisoners. The head and members of the Judenrats were appointed by the Nazis or elected by the ghetto prisoners. The Judenrats were responsible for carrying out the instructions and commands of the Nazis. They often faced a dilemma: complying with the demands of the occupying power usually meant the death of part of the ghetto population; non-compliance – the threat of one’s own death and/or the killing of a significantly larger number of ghetto prisoners. – Ed.

³⁸ This belief is widespread in the literature on the history of the Holocaust, including, for example, memoirs from the history of the large ghettos in Lviv, Łódź, Lublin, Vilnius, etc. However, the Nazi occupiers, after having exploited the members of the Judenrat, always ultimately killed them or deported them to the death camps, after other Jews. – Ed.

³⁹ The “Jewish ghetto police” (German *Jüdische Ghetto-Polizei*; the name did not contain the word “auxiliary”) or the “Jewish security service” (*Jüdischer Ordnungsdienst*), commonly known simply as the “Jewish police”, was created by the Nazi occupation authorities within the Judenrat structure to facilitate the deportation of Jews from the ghetto. Another task of the police was to maintain order on the territory of the ghetto. The fate of Jewish policemen was similar to the fate of members of the Judenrat and their families: the Nazis always killed them, usually last. – Ed.

ghetto starting from the first month. The Germans forbade the peasants to supply food to the Jews in the ghetto. You could see on the streets in the ghetto people swollen from hunger. People with money somehow managed to get some food from daring peasants. In the months of September and October 1941, the Germans brought some heavy equipment and dug ditches for defense purposes, or so we thought (but these ditches were for graves, as we found later). In the early spring and during harvest time 1942, more food was available in the ghetto; the peasants found ways to bring food to the ghetto in exchange for clothing, jewelry, and money.

1st Aktion: March 20, 1942

On March 19, 1942, my cousin Chaim Blaustein, who was a butcher, asked me to come to his house early the next day. He had acquired some meat which he wanted me to distribute to his good paying customers. As a reward for my efforts, he would also give me some meat. On the 20th of March 1942, I went to my cousin at 6:00 a.m. His house was located across the street where butcher stores used to be. He gave me the packages of meat and told me where to deliver them. By that time, it was 7:00 a.m. As I came out of the house, I glanced to my left, which was facing the Ukrainian church (*cerkvia*).⁴⁰ All of a sudden, I noticed approximately five Gestapo⁴¹ men (normally Gestapo

⁴⁰ This is the Ukrainian Greek Catholic Church of the Nativity of the Holy Mother of God, near the northwest corner of Roksolana Square. – Ed.

⁴¹ Jewish and other survivors of the German occupation of Rohatyn usually refer to the Nazi paramilitary death squads (*Einsatzgruppen*) which led the aktions as “Gestapo”. However, overlapping responsibilities and a shortage of staff within the German security services in Distrikt Galizien, especially in the Stanisławów area, meant that mixed groups of armed men from the Gestapo, SD, Orpo, Kripo, Waffen-SS, and/or local auxiliary police probably took part in the Rohatyn aktions. – Ed.

men did not come into the ghetto; they were stationed in Stanisławów); they were taking rifles from their shoulders and started to shoot people around them. It was still early in the morning so there were not too many people on the streets. I ran back into the Blaustein's house. In their building there was a passage which led to another street. I thought that from this street I would be able to make it to my house and inform my family what was going on. But when I came to the other end of the passage, I saw Gestapo men also in this vicinity shooting people as well. I realized that I could not run any further because I would get shot. I ran into the closest house. The people in this house were still asleep; I knocked hard on their door. The name of the people who lived in that house was Cytryn. Finally, they opened the door; when I told them what was happening, they did not believe me, they ignored me. They did not believe that something like this could happen. But when they looked out of the window, they realized that what I told them was true.

By that time the Gestapo men were approaching their house. We locked the door. The Gestapo men started to scream "Verfluchte Juden, Raus!" (Damned Jews, Out!). They ripped the door open and barged into the house. They started to take five or six people out of the house, lining them against the fence and shooting them. There were approximately 30 people in that house; there were small children, old people, and pregnant women. I still hear their screams when I cannot sleep at night. Somehow, I managed to be the last in the line to be dragged out. Finally, I noticed that I was next in line. When I saw that they were coming closer to me, I noticed a closet (wardrobe) nearby. I crawled and jumped into this closet. (When I think now about it, I felt like something pulled me into this closet.) I hung on with all my strength in that closet. When it quieted down and the screams stopped, I knew that everybody was shot. Two Gestapo men came into the room where I was in the closet. One Gestapo man said to the other: "There was a young fellow here" (ein junger Bursch). But the other Gestapo man replied: "I finished him off." Then they left.

After approximately two hours, I came out of the closet. A woman with a baby in a bed (she recently gave birth to the baby) was sitting up in the bed. Her eyes were open. I walked over to talk to her. When she did not answer, I touched her, and she fell; her blood was streaming out. They shot her and the baby in bed. Her husband was an assistant chief of the Jewish police; he was not home at that time. Their name was Halpern (no relation to Rosette). All of a sudden, the woman's brother came out from under the covers of a nearby bed. He became hysterical; I quieted him down. I asked him whether there was a cellar in the house. He told me that there was no cellar in the house but there was an attic. The access to the attic was from outside; there was a ladder outside. We waited to be sure that it was quiet outside. He said that he would go first, and I should follow him. As I was about to follow him, I heard a shot. I saw him fall down from the ladder.

I backed up into the house. I tore up the pillows and the down quilts. I made a mess all over and crawled under the bed. Two Gestapo men came back to the house. But when they saw the feathers all around, they did not walk into the room (being such "clean" people). They did not want Jewish feathers on their uniforms. But they did not mind Jewish blood on their uniforms which splattered on them during their murders. I stayed under the bed for another few hours. When it became quiet, I crawled out from under the bed. I looked out of the window; I did not see a living person. But what I saw, I will never forget as long as I will live. There were dead people scattered in the front yards of every house; there were little children, women, and old people. The blood was all over the yards.

When I came out of the house, I could still hear shots from the distance. My house was quite far from where I was. I was afraid to run toward my house because I was all alone. I went back in the direction of the Blaustein's house; but then I realized that I was all alone, and I did not see anyone alive. I was then near the house where my school friend lived. His family⁴²

⁴² A mother and three children.

lived in the basement of this house. There was no father there. I did not know whether the father died or left his family. They were very poor. I walked into the basement apartment. The family was hiding under the down quilt. At first, they did not move but when they heard me calling their names, they came out from under the quilt.

When they saw me, they cried from joy. I told them that I still heard shots and that we had to stay hidden. I was very relieved that at least I was not alone. Their apartment consisted of one room; the bed took almost the whole space in the room. There was hardly any room for me. I saw a closet (my favorite hiding place). Since they were so poor, there was not too much stuff in that closet. I went into that closet. I was tired and scared but I dozed off. I stayed in that closet until dawn. Then we heard voices outside.

Jewish policemen knocked at each door. They told everybody that the Aktion⁴³ was over and that the Gestapo had left the ghetto. I was very anxious to go home. I did not know whether my family was alive. On the way to my house, I saw dead people all around. First, I looked at their faces and I recognized the people I knew. As I was coming closer to my house, I stopped looking at the dead faces for fear that I might see somebody from my family. As I came closer to my house, my mother and my brothers ran out of the house with joy and tears in their eyes; they were sure that I had been killed.

When the Germans came to our town, my mother had an idea to move a big closet to an opening leading to a big attic. She indicated that since we did not have a male adult, we could hide in the attic. She told us that during the pogroms when the Kozaks (the Russian bandits)⁴⁴ had come to rape the women,

⁴³ *Expulsion or annihilation of Jews in ghettos or other concentration points by Germans.* ("Aktion" is a German-language word retained in other languages for this specific usage. The Polish-language equivalent is "akcja." The counting of aktions in Rohatyn varies among Jewish survivors and researchers, depending on the severity of the aggression and the number of people injured, deported, or killed. – Ed.)

⁴⁴ This probably refers to the local experience of World War I. In 1914-1915, when the battlefield passed through the territories of Eastern

this had been their hiding place. So, this was the place where my mother, my brothers and all our relatives (who lived in this house) were hiding on March 20, 1942. I was sorry that in the morning of March 20, 1942, I had left my house. But in retrospect, this day gave me experience for what was in store for me in the coming months. I learned a lesson of survival – which was to take chances in order to survive. I also learned to look at blood and dead people without being afraid.

On March 21, 1942, the Judenrat received an order to recruit about ten young people (I was among them) to go to the outskirts of the town (the area where the Germans had previously brought in equipment and dug ditches, as I mentioned before). Some older people came along to observe and to help out. This place was about 4 km (two and a half miles) from our town.⁴⁵ The Germans gave us shovels and told us that we were going to bury the people who were taken to this place alive and were shot there on March 20, 1942. On the way to this place (where the ditches were) we had to gather the dead people who were shot in the ghetto (on March 20, 1942) and put them on sleds driven by horses. It was a very cold day. We saw frozen bodies scattered all around. Some old people could not walk, so they shot them. We had to gather them on sleds and bring them to the ditches. When we finally came to the area where the ditches were, we could not believe our eyes at what we saw. First, we started to vomit, and we blacked out. There were about 3,000 people dead, frozen one to another. In order to bury them, we had to separate them. Children were holding on to their mothers; their fingers were frozen, and we were unable to separate them. We had to throw them into the ditches (there

Galicia during a confrontation between Austria-Hungary and Russia, Russian tsarist troops invaded and occupied Galicia, including Rohatyn. The Russian occupation was accompanied by brutal anti-Jewish pogroms and deportations. – Ed.

⁴⁵ The killing and burial place which Jack describes is located adjacent to the road between the Babyntsi neighborhood of Rohatyn and the village of Putiatyntsi. Jack remembered it farther, but the grave site is actually about 1.5km southeast of Roksolana Square at the center of Rohatyn, or about 2km by roads. – Ed.

were two ditches). We kept burying them. The soil was frozen. Hands, arms, and legs were protruding from under the soil. It was impossible to cover them completely. Most of them had open eyes. I recognized some of them. Fortunately, there was nobody from my immediate family. We had to take breaks. It was impossible to do it continuously. It was very cold, but I did not feel it. We were numb. We worked for a few hours. After this experience I was never the same. A Jewish policeman came with us. He told us that it was enough for one day. For the next two weeks we had to go back there. As the soil started to thaw, the bodies started to rise to the top of the ditches. We had to cover them over and over. As the time progressed, we became completely numb; we did not have any feelings.

The ghetto became almost empty after March 20, 1942. Over 3,000 Jews were murdered. Some 100-110 families survived. Everybody was walking around like zombies. It seemed as if everybody was in mourning. The Germans started to bring into the ghetto Jewish people from surrounding towns and villages (Bursztyn, Bołszowce, Bukaczowce and others). Everybody lived in fear. The survivors were trying to build hiding places.

Now we realized what the Germans were capable of doing (incidentally the head of Gestapo in Stanisławów, responsible for the massacre of Jewish people in the Rohatyn ghetto, was a murderer by the name of Krüger). Everyday there were rumors that the Gestapo would return. At night we took turns to be on the lookout. In order for others to sleep, one person was always on guard. Luckily, in our house we were all alive after the 20th of March 1942 Aktion.

After the March 20, 1942 Aktion, life was not the same. We lived in constant fear. Everybody was trying to build hiding places. When a truck passed by the ghetto, we ran into hiding places. Even the children, when playing, were trained to stay close to the hiding places.

I was assigned by the Judenrat to do some electrical work in the police station (this building belonged once to a lawyer by

the name of Zlatkes).⁴⁶ Each time, when I did not do a good job (I was not a professional electrician), the Germans beat and kicked me. But in spite of this, I was glad to be there. The workers in the kitchen in this building, where I used to go to, took pity on me; they gave me some bread and other food which I took home for my family.

Death of My Grandmother Leah Barban

One day in July 1942 my mother left me to watch my grandmother, Leah Barban (she lived with us in the ghetto). My grandmother was sick with typhus. She was holding my hand. I kept looking at her; she opened her eyes, looked at me and stopped breathing. She expired. We had a problem burying her. Some people came to pray and to wash her. But nobody was willing to help us bury her. So, my brothers, two of my cousins and I, carried her to the cemetery.⁴⁷ The cemetery was far from the ghetto. It was a hot day. We had difficulties carrying her. Then we had to dig the grave; the soil was hard. We took turns as we had only one shovel.

As I previously indicated, I loved my grandmother very much. She was very respected, even by the gentiles. She was a midwife; she delivered about 90% of the babies in town.

We were grieving for her, but on the other hand we were grateful to God that she died a natural death (although from a sickness).

⁴⁶ The German police station described here and in later passages is identified on a 1943 street map of Rohatyn and on memory maps of the central town square made after the war by Jewish survivors (as the law office of Dr. Zlatkes). Today the address of the building is vul. Halytska 64 at the northeast corner of Roksolana Square. – Ed.

⁴⁷ Leah Barban was likely buried in the “new” Jewish cemetery in Rohatyn, just over 1km north of the town square; the cemetery entrance is on vul. Turianskyi. – Ed.

2nd Aktion: Yom Kippur Day 1942

On the eve of Yom Kippur⁴⁸ (September 20, 1942) we went to Kol Nidre⁴⁹ services which took place in a neighbor's house (the third house from us). The neighbor's name was Leib Podhorcer.⁵⁰ There was a big kitchen in that house where the services took place. Women were praying in an adjacent room. After the services we went home. The following morning, we went back to the same house for Yom Kippur services. All of a sudden, just as the men were putting on their tallithim,⁵¹ we heard shots. (I and other males of my age did not put on tallithim; in those days a male did not wear a tallith until his wedding day. I do not know whether this was a custom only in our part of Poland.) We looked out of the window. We saw Gestapo men shooting people around them (I noticed a young woman being shot; her name was Rothenberg). The men dropped their tallithim; everybody started to run to their hiding places. Since there were only a few Gestapo men in the ghetto at that time, we managed to get safely to our house. I was with my middle brother Samuel; my mother stayed home with my youngest brother Moshe Emanuel.

When we arrived at home, we moved the closet and went to the attic (our hiding place). Shortly afterwards we heard Gestapo men entering our house. We were very quiet. Unfortunately, my aunt Malkah Altman, being sick with typhus, was moaning loudly. We held a rag to her mouth; we almost choked her.

At night, at about 2:00 a.m., I took my mother, my brothers, and my two cousins and we escaped to the police station. While

⁴⁸ The holiest Jewish holiday, the Day of Atonement, observed with fasting and prayers.

⁴⁹ A holy prayer chanted in the synagogue on the eve of Yom Kippur.

⁵⁰ This neighbor was also called Moshe-Leib. – Ed.

⁵¹ A "tallith" (plural "tallithim" or "tallithot") is a shawl with fringed corners traditionally worn over the shoulders by Jewish men during prayers.

I was working there previously, I had prepared a very good hiding place in the cellar. I assumed that nobody would look for Jews in a German police station. We stayed in the cellar throughout the night. We were very hungry. Since I was familiar with every corner there, I knew where they stored food. I left the cellar. The Germans did not pay attention to me because they were used to seeing me there. I went to the kitchen and other places, and I got some bread and other food. I brought the food down to my mother, brothers, and cousins. I even dared to take my middle brother Samuel with me so that he could carry some food too, right under the noses of the Germans.

I knew that there was a good view of the ghetto from the attic of this building. I wanted to see what was going on; so, I went to the attic. I found in the attic two men and one man's wife. They were tailors. They used to come to the police station to sew clothing for the Germans. Their name was Freiwald. They were very good friends of our family. They had the same idea as I had; that they could hide there too. They were considered the best tailors in town. Around 2:00 p.m. we noticed that the Gestapo men were packing to leave the ghetto. All of a sudden, we saw the Gestapo men capturing three men. One of them was a schoolmate of mine by the name Schnaps. The other man's name was Rothenberg⁵² and the third man's name I do not remember. From the attic window we saw that the three men were ordered to kneel down. As the Gestapo men were taking off their rifles, my friend Schnaps and the other man escaped. The Gestapo men shot Rothenberg and ran after my friend and the other man. They captured the two men, brought them back and shot them. There was a Catholic church in the vicinity,⁵³ we saw Catholic priests observing this incident and laughing.

The Gestapo men finally left the ghetto. I do not remember whether the Gestapo men came that day from Stanisławów or Tarnopol. At night we went back to our house. The next day we

⁵² He was a brother of a young woman who was killed before, as I mentioned.

⁵³ This is the historic Roman Catholic Church of St. Mykola (now also called St. Anna), at vul. Halytska 60. – Ed.

were informed that the people who were caught during the Yom Kippur Aktion were taken to the railroad station and deported to Belżec death camp.

Fortunately, our family survived in our original hiding place.

3rd Aktion: December 1942

After the Yom Kippur Aktion, life went on in fear. Every day there was a rumor that the Gestapo were coming back. Several times during the day we ran to the hiding places. I still continued to work in the police station as an electrician.

In the middle of October 1942, the ghetto area was reduced. We had to move to another house. This house belonged to a family by the name of Schneekraut. This house was not big enough for our entire family; some members of our family moved to a house owned by Dr. Melnik who had two houses located in the ghetto area.

I contracted typhus and developed a very high temperature. Most of the time I was unconscious.

On the morning of Tuesday, December 8, 1942, Gestapo from Tarnopol entered our ghetto. (The head of the Gestapo in Tarnopol was a murderer by the name of Müller.) The Gestapo closed all exits from the ghetto. Everything happened very fast. My mother and my brothers dragged me to the hiding place in the Schneekraut's house. There were two hiding places in this house. There was an attic and a cellar. I had helped to dig a hiding place in the cellar. I did not know that an Aktion was in progress; I also did not know that I was being dragged to the attic. The people present in the house decided that the adults should hide in the attic and the young children with their mothers should hide in the cellar (basement). Since young children cannot sit quietly and tend to be noisy, it was thought that it was less likely to hear them from outside when they were in the cellar. My aunt Malkah Altman and her daugh-

ter Clara hid in the cellar together with other women and children of our family.

I regained consciousness in the attic; my fever broke. First, I did not know where I was. My lips were dry; I needed water. But when I saw what was happening and when I saw my mother and my two brothers, I kept quiet. All of a sudden, we saw from the cracks in the floor, Gestapo men dragging people out of the cellar. There was a rumor that a Jewish policeman pointed out to the Germans the hiding place in the cellar where mothers and children including members of our family were hiding. The Gestapo took them to the railroad station, put them in cattle cars, and deported them to Bełżec death camp. The Gestapo thought that the cellar was the only place in the house used for hiding, so they did not search the house anymore.

In other houses the hiding places were so crowded that many little children suffocated; there was not enough air in some of these places (bunkers). In one instance a mother attempted to stop her baby from crying when Gestapo men were in the house – as a result the baby suffocated.

At the end of the day, over 1,000 Jews were captured and deported to Bełżec death camp.

The Liquidation of the Rohatyn Ghetto: June 6, 1943

After the December 1942 Aktion, the mood in the ghetto was gloomy. We heard that there were no Jews left in the surrounding towns. We felt that our end was near. In May 1943 we heard that the Gestapo had surrounded the ghetto in Przemyślany (a town approximately 30 km north of Rohatyn) and had slaughtered all Jews in the Przemyślany ghetto. The Jews in the Przemyślany ghetto were less prepared than we were. Therefore, the Gestapo were very successful there and liquidated the ghetto in one day. We thought that after the Przemyślany mas-

sacre we would be next. Przemyślany belonged to the *oblast* (region) of Lwów. We belonged to the *oblast* of Stanisławów (today Ivano-Frankivsk) which was under a different administration. This was the reason why we were spared for a few weeks. After the Przemyślany massacre we sat in our hiding places day and night. There were many false alarms.

In the morning of June 6, 1943, which fell on the first day of Shavuot,⁵⁴ at six o'clock in the morning, our ghetto was surrounded by Gestapo. We heard shots. We knew that our end had come. The liquidation of the Rohatyn ghetto had begun. Somehow, I had always planned that when this time would come, I would take my family and run to the hiding place of Shiye Glotzer (Lusia's family); but when I started, I knew that we could not make it. The Gestapo were all over the ghetto. I, my mother, my brothers, and a few of my cousins ran back into our hiding place (in the attic of the Schneekraut's house). This hiding place (I called it a bunker) could not accommodate so many people since there were people from all over the ghetto. Some people came from outside; they were already shot. They were screaming from pain; blood was all over. It was difficult to breathe. There was total chaos.

I knew that if we stayed there, we would die. There was another hiding place in a barn; there was also an attic on top of that barn. I ran up to that attic with my middle brother and my cousin. We wanted to see whether we could hide there. When we went up, there were already people hiding there. There were a lot of people from the surrounding towns. I wanted to bring up my mother and my youngest brother who at that time were in the hiding place in the barn. Unfortunately, the Gestapo were already downstairs, so I could not get to them. I was looking down from the attic to see what was happening. The Gestapo were accompanied by a Ukrainian by the name of Melnik.⁵⁵ This

⁵⁴ *Shavuot* is the Jewish holiday commemorating the revelation of the Law at Mount Sinai. (June 6 is reported as the first day of this *aktion* in most memoirs and histories, but the first day of Shavuot in 1943 was Wednesday, June 9. Several other survivors also recalled the action as coinciding with Shavuot, perhaps because it lasted three days. – Ed.)

⁵⁵ *After the war he disappeared and was never found.*

Ukrainian spoke fluent Yiddish. He shouted out in Yiddish: “Jews, come out, the Aktion is over”. They all came out including my mother, my youngest brother Moshe Emanuel, and my cousins. They were all shot by the Gestapo, as I watched from the attic.

My mother Toba Glotzer was 45 years old, and my brother Moshe Emanuel was 13 years old when they were so brutally murdered by the Germans. My mother was a very loving person; she was a devoted wife and mother who in spite of many problems and difficulties maintained a clean home and always made sure that her sons were well fed and dressed. She was very talented with her hands; she used to make beautiful needlepoints and crotcheted curtains. She came from an aristocratic family; she was truly a remarkable woman, a woman of valor (*eishes chayil*).⁵⁶ I adored my little brother Moshe Emanuel. He was a very bright boy and a very good student in school. We sent some of his report cards to our father in the USA. These report cards are now in the National Holocaust Museum in Washington, D.C. As I mentioned earlier, he used to follow me everywhere, but I did not mind it because I loved him so much. It was very shocking and extremely painful for me when they were murdered in front of my eyes.

My middle brother who was with me questioned me why we were not going to bring over my mother and my brother. He did not see what I saw. When I did not answer, he understood. He became hysterical; I had to quiet him down.

We sat in that attic for the next few days without any food. I could not go down to retrieve the bodies of my mother and my brother because the Gestapo were all over. I noticed when I looked around and as far as I could see there were bodies everywhere. One day when it was raining very hard, we came down from the attic at night and sneaked into a house to find some food. It was quiet. We decided to look whether there were still some people in the ghetto. We walked into a house. The

⁵⁶ From the biblical passage in the Book of Proverbs 31:10-31, which is customarily read or sung in some families before the Friday night Shabbat meal. – Ed.

house was full of smoke. The name of the family in this house was Melmen. We started to shout that there was a fire, but the father of that family said that he himself put the house on fire. He said that he and his family would rather burn than be shot by the Gestapo. This house was owned by an egg merchant by the name of Schorr. There was a hiding place in the basement of this house. We went down; I knocked on the door, but nobody answered. The people there did not want the smoke to enter the basement. When I called out my name, they opened the door. My cousin Clara Glotzer (sister of Tonia Czekay) was there. There were other people whom I knew. I remember a girl by the name of Stryjer who was also there. The place started to fill up with smoke.

We knew that we had to get out of this house. At night when it was raining very hard, I took all of them with me to the attic hiding place above the barn.

During the next night we left the ghetto.

Hiding Out After the Liquidation of the Rohatyn Ghetto: June 1943

We kept going on to the outskirts of the town avoiding places where we could be seen. We came to the part of Rohatyn which was called Babińce; we then separated. The girl by the name of Stryjer and a doctor with his wife by the name of Kudish went to some gentiles whom they knew. I, my brother, and my two cousins Clara Glotzer and Josie Altman went to a Polak⁵⁷ by the name of Sikorski on the suggestion of Clara Glotzer. Clara told us that she was supposed to meet her boyfriend Chaim Blaustein at that Polak's house. This was

⁵⁷ The neutral term "Polak" is used in the Polish language to identify a person of Polish origin or ethnicity; in English the current neutral term is "Pole," with the earlier English term "Polack" now considered derogatory. – Ed.

prearranged before the liquidation of the ghetto (I did not know about it). Chaim Blaustein never made it there; he was most probably murdered during the liquidation of the ghetto. Clara Glotzer told us that there was a hiding place in Sikorski's house; so, we headed in that direction. When we came there, Clara was very distraught because Chaim Blaustein was not there. A man by the name of Yankel Auster was there; he was waiting there for his girlfriend. She also did not make it. He presumed that she was also murdered during the ghetto liquidation.

We stayed in Sikorski's house in a hiding place which he prepared. He gave us some food. After five days he told us that his wife was very scared to keep Jews under her roof since Germans were all around the house. The most that he was willing to keep was three people. So, it was decided that Clara Glotzer, my brother Samuel, and Yankel Auster would remain at Sikorski's. I told them that I and my cousin Josie would be going to look for another hiding place in the woods nearby. When I found a place, I would come for them, or I would send somebody to bring them to me. I remembered the surrounding area; I used to go there with our help to buy cattle. I saw very dense woods. I realized that perhaps these woods would be a good place to hide. I remembered that some of my very good school friends (Ukrainians) lived on the way to the woods. When we came to the house of these friends it was one o'clock at night. We knocked on their door and when they saw us, they started to shout: "Get out of here or we will call the Germans to get you." And I had considered them my best friends.

I then realized that nobody would help us; we had to get to the woods. It was dark, but somehow I knew that we were going in the direction of the woods. When we came to the outskirts of the town, we met some people from the ghetto; they also had the same idea to go to the woods. We kept going together. We tried to avoid the centers of the villages. We came to the outskirts of a village called Puków. One young Ukrainian on a bicycle came toward us. We asked him for directions; he put his

fingers in his mouth and started to whistle and to scream: “Jews are here.” We started to run in different directions.

All of a sudden, I realized that I was all alone; I could not see anyone from the group. I went around the village Puków and I noticed that I was on the right road leading towards the woods. I was very scared because I was alone. There was a hill; I climbed up. I was very tired, and I fell asleep under a tree. When I woke up it was daylight; I was in the village of Cześniiki. I realized that I could be very easily seen from the village since I was on a hill. I started to think in what direction I should go next. All of a sudden as I looked around, I saw my cousin Josie Altman and a young man coming towards me. I was very happy. We had to be very careful since it was daylight. The Germans often used this road; this road led to Russia.

We went into the bushes, and we sat there through the daylight. When it started to get dark, we tried to decide where to go next. Since the young man who was with us was from the village Lipica Górna, we decided to go in that direction. When we came to the outskirts of Lipica Górna we were hungry, tired, and scared. We were also very thirsty; we drank water from dirty puddles. I believed that if we waited longer, we would die from hunger. I decided that as long as I had some strength left, I would go down to the village to look for food. I was so weak that I could hardly walk. I approached the first house of the village. A woman was cooking in the kitchen. She was taking out “pałynechi” (a kind of Ukrainian bread) from the oven. There was a pot full of boiled potatoes and beets. I started to eat. The woman did not turn around from the oven. I took a pillowcase from off of her pillow and I filled it with food. She still did not say a word. I took that food to my cousin and the young man. I felt bad that I did not have any money to pay that woman for the food. My cousin and the young man started to eat very fast; I was afraid that they would get sick. Somehow, I had a very good feeling about that woman. I saw in her eyes, when she looked at me, that she was sorry for me and that she would not harm me. The next day I went back to the same house for some more food. When I

came in, the kitchen was full of food, as if the woman knew that I would come back. She even handed me another pillowcase so that I could pack some more food. In retrospect, this woman saved three lives. Before I came to her house, the three of us were thinking of surrendering ourselves to the Germans to be shot.

Before I left that woman's house, she told me that a man by the name of Suchar Hauser,⁵⁸ his daughter Dziunia, and his son Lonek were hiding in the village of Lipica Górna. I knew Suchar and his family from the ghetto. They were sent from Lipica Górna where they used to live before the war, to the Rohatyn ghetto. When I came back with the food and I told my cousin and the young man what the woman told me, the young man got all excited and started to scream with joy: "Suchar Hauser is my uncle". So, we decided, when it got dark, to go to the place where Suchar and his family were hiding. The Germans were all over the village. We were very scared, not only of the Germans but of the Ukrainians as well. We had to crawl most of the way. Fortunately, the woman gave me a detailed description of the place where these people were hiding. They were in a barn hiding under hay and straw. First, when we called them, they did not answer. Then the young man called out: "Uncle Suchar" and told him his name (I do not remember the name of this young man); they looked out from under the hay and told us to come under the hay as well. All of a sudden, the owner of that barn walked in. His name was Dubski. He knew that Suchar and his family were hiding in his barn. But when he saw us, he could not believe that we could make it to his barn. Right away he brought in some food. We could see his kindness; we could feel that he wanted to help us. We felt sorry for him because we put him in a predicament. The Germans were all over the village. He had a big family. I told Suchar about the woman who gave us food and told us where they were hiding; Suchar told us that this woman was

⁵⁸ Suchar Hauser was also called Yissocher Hauser and Issakher Hoiser. – Ed.

of a different religion. She belonged to Jehovah's Witnesses (in Polish, *Sobotnicy*).⁵⁹ Suchar told us that Dubski was also of the same religious faith as this woman. I feel, even today, that I owe my life to these kind people. They made my survival possible in my darkest hours.

We stayed in Dubski's barn two weeks. As much as he wanted to help us, he was very afraid. We felt that we were jeopardizing his and his family's lives. He told us he found out that there were Jewish people from the Rohatyn ghetto hiding out in the woods of the village of Łopuszna. The Hausers stayed behind, but I, my cousin, and the young man (Hauser's nephew) started to go in the direction of Łopuszna. The Germans were all around. We believed that we could not make it alive to Łopuszna. We noticed a corn field with very tall corn stalks, so we decided to stay in the corn field. At night we went down to the village. We stole some food from the farmers while they were sleeping. We even killed chickens and we made a fire at night to cook the chickens. We sat in the corn field until one day we heard voices and noise coming toward us. We realized that the farmers were coming to cut the corn. Nearby was a very small, wooded area; we ran there to hide. We stayed there a few days. One day we saw a Polish peasant not far from the place where we were. Somehow, we knew that the peasant was not going to betray us. We asked him for the directions to get safely to Łopuszna. He told us how to get there. He also told us that Jewish people were hiding there. It took us the whole night to get to the woods of Łopuszna.

⁵⁹ This note may confuse different Christian Protestant pacifist and conscientious objector groups in the region: Jehovah's Witnesses (*Świadkowie Jehowy* in Polish) vs. seventh-day Sabbatarian movements such as Seventh-Day Adventist and Seventh-Day Church of God followers (*Kościół Chrześcijan Dnia Sobotniego* in Polish, sometimes categorized as *sobotnicy* in Polish language). It may refer to Subbotniks, Christians who accepted Mosaic Law and the Saturday Sabbath, and had some affinity for Judaism, but we are not aware of Subbotnik presence in eastern Poland. – Ed.

Hiding Out in the Łopuszna and Cześniiki Woods: July 1943

We reached the woods of Łopuszna at daylight; adjoining were the woods of Cześniiki. The village of Łopuszna was inhabited mainly by Polish farmers, contrary to the village of Cześniiki where Ukrainians were the sole inhabitants. When we arrived at the woods, we were amazed; about 180 people from the Rohatyn ghetto were there. I looked around and somehow, I felt safe there. The woods were dense, and we were quite deep in them. It was not easy to obtain food, but somehow, at night we managed to get to the fields, adjacent to the woods, where the farmers stored potatoes and vegetables. Close-by where we were hiding, was a small waterfall which supplied us with water for drinking and washing ourselves. Nevertheless, it was very hard to preserve our hygienic requirements. Day and night we were plagued with lice.

However, our “peaceful existence” did not last too long. Somehow the Ukrainians from the village of Cześniiki found out that Jews were hiding in the woods; they informed the Germans. Sometime during the month of July 1943 at seven o’clock in the morning, the Ukrainians from Cześniiki together with Germans surrounded us and started to scream: “Verfluchte Juden” (damned Jews) and were shooting in all directions. I started to run. My cousin Josie Altman followed me. My school friend, Chune Wohl, was also running behind us. I turned around: Ukrainians were chasing us. I heard shots, I did not see my cousin, but I saw people falling being shot. My school friend Chune Wohl fell; he was shot. At that time, I tripped on a branch, I fell, and I did not move. I felt somebody kick me. I did not know whether it was a Ukrainian or a German. They thought that I was shot. I was just lying there; my eyes were closed, and I did not move. I heard that they were moving away from me. Not moving, I opened my eyes. Dead people were all around me. I did not hear any more shooting. It was around two o’clock in the afternoon. When I was sure that the Germans and the

Ukrainians had left, I ran out of the woods into the nearby fields. There was a ditch and I jumped into it.

All of a sudden, I saw farmers, who were working in the fields, approaching me. They most probably saw me running from the woods and jumping into the ditch. They were aware what had taken place in the woods. When they got close to me, they told me that they were going to kill me. I said to them: "I am sure that if you have God in your heart, you will not kill me; and if you do not have God in your heart, you can kill me; but before you kill me, please give me some water." I noticed that they had on their belts canteens with water and a stone for sharpening their tools (sickles and scythes). They took off the canteens from their belts and gave me some to drink; the water was black, but I drank it. I was sure that my end had come. Somehow, I was not scared; I resigned myself to die. To my amazement after I drank the water, they left me and continued their work in the fields. I remained lying in the ditch. I noticed that they were ready to go home because they were packing their stuff. Then I saw them coming in my direction. I was sure that they were coming to kill me. To my amazement they brought me food and they left.

I waited until it got dark and then I slowly started to go back into the woods. Prior to these killings in the woods, we established among ourselves a kind of a whistle, so we could acknowledge one another. So, coming back into the woods, I kept making that sound. I heard that someone was answering me with the same sound. They asked for my name, and I answered. They came out from under the bushes. There were six people and among them was my cousin Josie Altman. Josie told me that he saw Suchar Hauser's nephew, who was with us all the time, being shot.

Hiding Out in the Woods of Podwysokie: End of July 1943

When we came back to the woods, we were afraid to go to our previous hiding place where the killings by the Germans

and Ukrainians took place. We decided to cross over to the other side of Łopuszna where the woods of Podwysokie were. The village of Podwysokie was inhabited mainly by Polish farmers. There was one house close to the woods. We took a chance and knocked on the door. A Polish farmer (I have forgotten his name) opened the door. First, when he saw us, he was very scared to let us in. Then he looked at us, crossed himself, and let us in. He gave us some bread and milk. That bread and milk revived us. We kissed his hands and he started to cry with us. We told him that we would be hiding in the woods of Podwysokie for a few days. The woods of Podwysokie were not as dense as the woods of Łopuszna. We knew that eventually we would have to leave. Every evening he brought us food. One evening when he came, he told us that the next day he would be going to Rohatyn on some business, so we should not expect him to come with food. But he brought us enough bread, sufficient for the next day. When I heard that he was going to Rohatyn, I begged him to go to the house where I left my brother Samuel and my cousin Clara Glotzer (Toni Czekay's sister). When I told him that they were in Sikorski's house, he knew how to get there. I begged him to tell my brother to come with him to join me in the woods of Podwysokie.

When that Polish farmer came back on the next day, he told me that he saw my brother and my cousin. My brother told him that he would come and join me shortly. I was under the impression that my brother did not trust the Polish farmer. I kept waiting for my brother, but he never came. I even told the Polish farmer that if I left the woods of Podwysokie, I would always let him know of my whereabouts in case my brother came. After the liberation I found out that two weeks prior to the liberation my brother and my cousin were betrayed by a man who was hiding them in his house after they left Sikorski. My brother Samuel and my cousin Clara Glotzer were killed by the Germans two weeks before the liberation. Some people who knew my brother told me that he always talked about having a brother in the woods of Podwysokie and he was planning to join him. Unfortunately, he never did.

My brother Samuel was 17 years old when he was murdered. He was a very bright boy. I looked up to him even though he was younger than I. He was a brilliant student. When my father left for the USA, he was working for my mother's brother, Morris Barban, who was a lawyer. My uncle used to tell my mother that my brother was a born lawyer. My mother was very proud of him. I was always hoping until the liberation that he would survive. But this was not the case. When I found out after the liberation what happened to him, I reported to the Soviet authority the name of the Ukrainian who betrayed my brother to the Germans (I do not remember his name). The Soviet authority deported the traitor to Siberia.

We were hiding in the Podwysokie woods for about two weeks. Finally, the Polish farmer told us with regret that it was very hard for him to help us. We never knew that he was sheltering a Jewish family in his house. Their name was Acht; they had an infant. I was in touch with the Achts after the war. They emigrated to Israel. Last year Mr. Acht died.⁶⁰

Hiding Out Again in the Woods of Łopuszna: Autumn and Winter 1943

After hiding in the woods of Podwysokie, we found out that a family by the name of Wohl was still hiding in the woods of Łopuszna; so, we figured that if they were still there, it must be safe to go back there. The woods of Łopuszna were dense; so, we would be much safer there. We came back to the same place where the massacre took place before. We did not see any corpses. We found out that the people who were killed there were buried in the woods after the killings. We lived in fear, but we were more cautious than before. At night we went to the fields for potatoes. We caught some rabbits; they provided very good nourishment.

⁶⁰ Circa 1999. – Ed.

Sometime in August 1943 in the morning I woke up in my hiding spot. All of a sudden, I felt that something was touching my foot. I opened my eyes and I saw a rifle near my foot. I looked up and I saw a German soldier. I was silently saying a prayer. I heard people saying this prayer before they were shot. If I remember correctly, it was “Shma Yisrael” (Hear, O Israel).⁶¹ All of a sudden, the German soldier said to us: “Do not be afraid of me (*Hab keine Angst*), I am the same as you.” First, I thought that he was a Jew in a German uniform. When I came out from my hiding spot, I started to talk to him. I realized that he was indeed a German soldier. He told us that he and some other German soldiers deserted the German army near Kiev. They all went in different directions. He found out that Jews were hiding in the woods, so he decided to go to the woods to hide with them. His name was Carl. He said that Hitler was a madman; he could never win the war. So, Carl wanted to stay with us; we let him. We felt safe with him because there was a rifle present. In the meantime, Carl fell in love with a Jewish girl who was hiding with us. Her name was Sunia.⁶² Her family came to Rohatyn during the Soviet occupation. The members of her family were strictly orthodox Jews. Her father and grandfather were rabbis; her mother wore a wig. Sunia was a beautiful girl.

We stayed together until winter of 1944. In February of 1944 there was a rumor that Germans were supposed to come to the woods of Łopuszna. Carl and Sunia left; they went to the village of Podwysokie. We stayed in the woods of Łopuszna. It was snowing very hard; everything was covered in deep snow. We knew that the Germans were not able to come to the woods of Łopuszna. Unfortunately, the Germans were able to go to the woods of Podwysokie where Sunia and Carl were hiding; they thought that the Germans would go to the woods of Łopuszna but not to the woods of Podwysokie.

⁶¹ *The first words of a Jewish confession of faith proclaiming the absolute unity of God. Recited at daily prayers and before death.*

⁶² Sunia's surname is unknown. Her first name may be a diminutive of Shoshana or Zuzanna. – Ed.

We found out that the Germans spotted Carl and Sunia. The Germans opened fire. Carl kept shooting back (he took his rifle with him). Sunia was shot first. The farmers told us (at a later date) that Carl was very brave. He shot and killed many German soldiers. When he was wounded, Sunia was barely alive. Carl shot Sunia and then shot himself.

Sunia and her family used to live in the Rohatyn ghetto, in the house next to my cousins, Lusia and Rózia Glotzer. I used to see Sunia and her family in the ghetto. She was not allowed to look at a boy; this is how orthodox they were. The German soldier Carl was very handsome and highly educated. Sunia knew that her parents were not alive anymore. She viewed Carl as her protector; she fell deeply in love with him and died with him.

As I predicted, the Germans did not come to the woods of Łopuszna. Everything was covered in deep snow. On one side, the falling snow was an advantage to us; when we went down to the village for food, our footprints were immediately covered with falling snow. Surviving was very hard; we did not have warm clothing. My cousin Josie Altman and I shared one pair of shoes. When I went for food, he stayed behind. We took turns wearing the shoes. There was a man hiding with us; his name was Greenberg. He had a wife. Since he had shoes, he used to go with me to the village for food.

Tragedy in Our Hiding Place in the Woods of Łopuszna:

March 1944;

Return to the Woods: April 1944

One morning in the beginning of March 1944 I woke up and I reminded myself that our sack, which we used for carrying potatoes, was torn. We did not have a needle or thread in our hiding place. Since we had only one pair of shoes, Greenberg and I left our hiding place; my cousin and Greenberg's wife stayed in the hiding place. We went to the Wohls' hiding place; we knew

that there was a needle and thread. The Wohls' place was approximately 2 km from us. We started to sew the sack. Suddenly we heard shots. It was very hard to distinguish in the woods from what direction the shots were coming because of the echo in the woods. Somehow, I had a feeling that the shots were coming from the direction of our hiding place.

We started to go back, but we were very cautious. As we came closer to our hiding place, we saw a Ukrainian; he wore a uniform. These Ukrainians called themselves "Banderowce"⁶³ after their leader Bandera. Their mission was to destroy Poles and Jews.⁶⁴ He noticed us and started to shoot. We were running. He just kept shooting, but he did not run after us. We knew that there were more of them inside our hiding place. The snow around our hiding place was stained with blood.

We ran back to the Wohls; we told them what was happening. I looked at my coat which I was wearing; it was pierced with burned bullet holes. The bullets did not get to me because the coat was too large for my size. We ran out with the Wohls into

⁶³ "Banderowce" (or more commonly "Banderowcy") is the Polish spelling of the Ukrainian word "Banderivtsi" – or "Banderites" in English – named for Stepan Bandera, leader of the generally younger and more radical faction of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) from 1940. The term was used by both opponents and supporters of the OUN-B/OUN-R. – Ed.

⁶⁴ This characterization appears in many Jewish wartime memoirs, but the full picture is much more complex. The main goal of the OUN and other Ukrainian nationalist organizations was to create a non-Soviet independent Ukrainian state. Wartime divisions within the OUN over policy and strategy led to divergent actions and violent internal conflict. The guerrillas targeted the Soviet authorities, the Nazis, and anyone they saw as collaborators with the foreign occupiers, including local Poles, Jews, and Ukrainians. In turn, the Banderites and other nationalists were hunted down and killed by both Soviet and German forces, including in Rohatyn. The encounters described in this memoir were real and deadly. Historians in Ukraine and elsewhere in Europe and North America such as Paul Robert Magocsi, Timothy Snyder, Oleksandr Y. Zaitsev, Taras Kurylo, Volodymyr Viatrovych, John-Paul Himka, Per Anders Rudling, and others have documented and analyzed a larger and more complex picture; that analysis continues. – Ed.

a ditch. Deep down in my heart I knew that all the others were dead including my cousin Josie Altman, Greenberg's wife, and approximately 14 people who were hiding with us.

Josie Altman was 18 years old. We were very close. All our lives we lived in the same house. His mother Malkah Altman was my father's sister. His father Max Altman emigrated to the USA together with my father. Josie was a very good student. Being with him I still felt that I had a family. After this tragedy I found myself completely alone.

When it got dark, we ran out of the woods to the outskirts of a village. We noticed a house, we knocked on the door. Nobody answered. We walked in. The house was not occupied. We hid there for about two weeks. One day the owner returned; he was a Polish man. When he saw us, he was more scared than we were. He told us that we could stay in the house, because he lived in Łopuszna; once in a while he came to that house.

Around April 1944, when the snow started to melt, we went back to the woods. Somehow, we felt safer in the woods in spite of all the happenings there. Food was constantly a problem. We ate one meal a day, some bread and a potato. What kept us going was the good news about the war which we heard from the Polish people. They told us that the Russian army was as close as Tarnopol, some 70 km from us. That news gave us hope that perhaps we would survive.

One night, at the end of April 1944, we attempted to go down to the village. The village inhabitants were Polish people. One Pole in particular (I do not remember his name), helped us with food. If not for him, we would have died of hunger. There were other Poles in that village who helped us with a good word about the war, which gave us hope. On this particular night as we were going down, we heard shots, and all of a sudden, we saw flames of fire. The Ukrainians found out that the Polish people were helping the Jews.⁶⁵ They shot the Polish people and

⁶⁵ In 1943-1944, during World War II and the Nazi occupation, a Ukrainian-Polish conflict with origins in the interwar period took place in Volhynia and Eastern Galicia. Tens of thousands of civilians, both Poles and Ukrainians, were killed in this brutal and bloody ethnic conflict. It is

burned their homes. There were children and older people who were shot. It was very shocking to us. Since these people lost their lives because of us, we felt guilty. When we saw them shot around their burned homes, we felt rage and disgust. We had a feeling that our ordeal was coming to an end. The people who helped us to survive should not have been punished. Somehow, I knew in my heart that I would have to take revenge for all what happened. I felt that I had nothing to lose. At that time, I was still hoping that my brother Samuel was alive.

We went back to the woods. One day while baking potatoes, we heard the noise of planes above us. The planes started to shoot (evidently when they saw the smoke), but to our big joy we noticed the Russian star on the planes. We knew that the end of our lives as animals on the run was close. We waited from day to day to hear from the Polish people that the Soviet army was near us. We had to be very careful, since we knew that the Banderowce were on a rampage. They knew that their days were numbered, so they were trying to do as much carnage as they could. Around the end of May 1944, the Soviet army started to advance very fast in our direction from Tarnopol. We were still hiding, hoping that the Soviets would get to us before the Banderowce could. We went from place to place, trying to keep safe.

*The Soviet Army Arrival at the Village of Łopuszna:
June 6, 1944*

On June 4 and 5, 1944 we heard shots. We presumed that the fighting was going on very close to us. On June 6, 1944, the shooting subsided.⁶⁶ We sent a young boy down to the village. He was ten years old. His name was Kimmel. (In 1970 when I

likely that the tragedy Jack describes was connected with this conflict, and not with aid given to Jews. – Ed.

⁶⁶ Other Rohatyn Jewish memoirs and historical accounts date the Soviet Army push westward to Rohatyn in July 1944. – Ed.

went to Canada to attend the Bar Mitzvah ceremony of my cousin Lusia Glotzer's son Philip, Kimmel came to see me. Surprisingly he did not remember, or he blocked out of his mind what had happened to us during those times.) He was very young, so he was not afraid to go down. We were eagerly waiting for him to come back.

All of a sudden, we saw him running and shouting to us to come out of our hiding place. We could hardly comprehend what he was saying. But seeing his joyful face, we knew that he was coming with good news. When he calmed down, he told us that the Russian soldiers liberated the village of Łopuszna. We all started to cry, not believing that we were free. We started to run very fast towards the village. We still had to be very careful not to be caught by the Banderowce.

When we finally went down to the village of Łopuszna, we approached the Russian soldiers. We told them that we were Jewish and what had happened to us. Somehow, they did not seem to be much impressed or surprised by what we were telling them. When we were sitting in the woods, we would often talk among ourselves that if by chance we survived, we presumed that people would put us on a pedestal, pity us and would try to help us. But now, when we were free, we related our story to the soldiers who were our liberators – and they just stared at us with blank looks.

Later we learned the reason for their response to us. They had also lost most of their loved ones to the claws of German barbarians. They told us about their experience of a village with people being burned alive before their eyes, about the destruction by the German animals before retreating, and about thousands of Russian civilians who were killed.⁶⁷ Then we realized

⁶⁷ As Jack himself noted in his memoir, like many other Europeans and Americans, he uses the terms “Soviets” and “Russians” interchangeably. Here it is apparent that he means Soviet citizens from the prewar territories of the USSR. During the Second World War and the fight against Nazism, the Red Army included representatives of many ethnic communities that were under the communist regime and had Soviet citizenship, including millions of Ukrainians whose families were brutally murdered by Nazi occupiers. – Ed.

that we were not the only ones who suffered during this terrible war.

We were still hungry. Unfortunately, the Soviet soldiers could not help us with food as they were hungry themselves. We had to go back to the Polish farmers for food. They were very kind to us and gave us milk and bread.

We could not go back to Rohatyn because there were rumors that Germans were still in Rohatyn, and there was a possibility that the Soviet army might have to retreat. We decided to play it safe and go back to the village of Brzeżany which was closer to Tarnopol; we were sure that Tarnopol had been under Soviet occupation for some time.

When we approached some more Soviet soldiers, it was the same all over. Their response was the same. The Soviet army was in bad shape. The soldiers were hungry; they looked almost like us. They did not look to us like the victorious liberators we had imagined.

Return to Rohatyn: End of June 1944

We were in Brzeżany for about two weeks. When we heard that Lwów was liberated, we knew that Rohatyn was also under Soviet occupation.⁶⁸ We decided to go back to Rohatyn. We still had to be very careful since the Banderowce were active in their killings.

Luckily the Soviet soldiers permitted us to follow them. Once in a while they even gave us a ride along their way in their trucks. They dropped us off in the outskirts of Rohatyn which was called Babińce. We walked to Rohatyn and the first thing I noticed was a man walking with a cane and holding on to the fences. When I took a closer look, I recognized him. He was a very good friend of mine; his name was Bernard Kessler. I was

⁶⁸ Other accounts date the liberation of Rohatyn by the Soviet Army as July 23 or 24, 1944. – Ed.

shocked to see him in this condition. He looked at us; he was surprised how well we looked compared to him. His first words were “What kind of resort are you coming from?” At that time, we looked much better than we had looked at the time when we first came out of the woods. We were fed by the Polish people, and also the Soviet soldiers in Brzeżany had more food than the soldiers in Łopuszna. Our complexion was very good because we were mostly outdoors.

My first question to Bernard was whether he knew anything about my brother Samuel. He knew. First, he hesitated to tell me. From his expression and the tears in his eyes, I knew what he would tell me. Finally, he took my hands in his hands and told me that my brother was killed two weeks prior to the liberation. All my hopes were gone. I then realized that I was the only surviving sibling. First, I was sorry that I survived, but then a thought came to my mind that I still had a father in the USA. Hopefully someday I would join him. When Bernard looked at my face, he wanted to cheer me up somehow. He told me with joy that he had been hiding together with my cousins Lusia and Rózia and their father Shiye Glotzer. He told me that they were alive and where they were presently living. I hugged him and we both cried. Bernard left but he promised to be in touch with us.

I went to the place where Bernard told me that I would find my cousins and their father. They were in a house previously owned by a man named Amarant. There were more people in that house who also survived in Rohatyn. When I walked in, it took me a long time to recognize my cousins and their father. My cousins were very pretty girls before the war. Now they were skin and bones; their father looked terrible. This reunion was very hard to describe. We did not know whether to laugh or to cry. After we calmed down, they told me that they were with 11 people hiding in a basement of a government building in Rohatyn. German soldiers were upstairs. The janitor of this building supplied them with food. First, I thought how good-hearted this janitor was. Then I found out from other people who were in that hiding place, of his “good” will to save Jews. He sexually abused the women; they were at his disposal like

trapped animals. Every day he threatened them that if they would not perform to his liking, he would send them upstairs to the German soldiers. (My cousins Rózia and Lusia Glotzer never recuperated from their ordeal. They were sick all the time. They emigrated to Canada and became very wealthy, but they constantly carried their experiences with them which affected their health, subsequently in their lives. Lusia died in April 1999 and Rózia has all sorts of ailments.⁶⁹)

Shiye Glotzer got very sick when he started to eat food. His stomach shrank from lack of food and when he started to eat, he developed severe diarrhea. He almost died. I took him to the Catholic hospital;⁷⁰ I was with him day and night trying to help him to get better. It was “touch and go” but he survived. I took him back to his daughters and we all lived together. My cousins became like my sisters.

When I think back, we were all in shock and we did not discuss what happened. We still could not believe that we were alive; we did not know whether to be glad or not. I was grieving for my brother. I went to the man who was hiding him prior to his killing. The man told me that my brother went looking for food and was killed. I knew that he was lying. There was plenty of food in that house. People told me that before the Germans were about to leave, he betrayed all the Jews hiding there. I went to the Soviet authorities; I told them that he was a traitor. I had to tell them that he killed Russian soldiers. They would not punish him for just betraying Jews. I did succeed; he was deported to Siberia.

My coming back to Rohatyn was a very sad experience. Every corner reminded me of my family. Many times, I felt sorry that I survived. Being together with Lusia, Rózia, and their father brought back memories of our entire family. I had night-

⁶⁹ Lusia (later known as Lucy) married Baruch Friedman and lived in Canada for the rest of her life. Rózia (later known as Rose Osher) passed away in Canada in 2011. – Ed.

⁷⁰ The former Catholic hospital was part of a now-ruined monastery, located today north of the intersection of vul. Shashkevych and vul. Halytska. – Ed.

mares at night. I was dreaming that I was in the woods and the Germans and Ukrainians were chasing me. When I woke up, I did not know whether I should be happy that I was alive.

When we were in the woods, I imagined our liberation quite differently. Perhaps subconsciously I was hoping that when I came “home to Rohatyn” I would find my family. But this was not the case.

Service in the Russian Army: July 1944 – March 1946

I stayed together with my cousins Lusia and Rózia and their father Shiye Glotzer for about one month.

In July 1944 I received a notice to report to the Russian Recruiting Office. I was drafted into the Russian army. I never expected this to happen after what I had gone through. There were about 20 Jewish young men and also a group of Ukrainians who were drafted. In a way we, the Jewish men, could have escaped from being drafted, but our conscience did not allow us to do that. We felt that after what the German animals did to our people, we had a moral obligation to participate in destroying them.

We had to go on foot, as far as to the outskirts of Przemyśl. There the Russian military officials gave us uniforms and shipped us on military trucks to near Rzeszów, Krosno, and Jasło. There we were trained how to handle weapons. This area was behind the front lines. We were stationed there until about January 1945.

By then the Russian offensive had started. The Germans were retreating rapidly, but there was still heavy fighting going on. We advanced quite fast through Poland until we came to the German border.⁷¹ We took many German prisoners. We had an

⁷¹ The text refers to the prewar border; until 1939, the Poland-Germany border was only 10 km from Rybnik. Shortly after the war ended, the border was redrawn; today Rybnik is almost 300 km from Germany. – Ed.

order not to kill German civilians. But we ignored this order. We felt that we were doing it for our murdered families. Finally, we made it to a town near Katowice named Rybnik. In the town of Rybnik very strong fighting was going on - practically from street to street, from building to building. We were in a three-story building; I was on the first floor of that building. Suddenly an artillery shell hit the building and exploded on the first floor where I was.

I was wounded in my left hand. I looked around for somebody to help me. I noticed that everybody around me was killed. Many of the killed men were my friends with whom I had come from Rohatyn. I was in terrible pain. Then medics came and I was taken away to the back of the fighting lines to a military hospital. They bandaged my wounded hand. I stayed there for a few days. Then I was shipped to another military hospital in Katowice. From Katowice they transferred me to a hospital in Lwów. I was in the Lwów hospital for about two weeks.

My cousin Lusia Glotzer found out what happened to me. She managed to come to Lwów. It was amazing that she made it to Lwów. When I saw her, I could not believe my eyes. The Ukrainians were all over rebelling against the occupation of the land by the Soviets. She really sacrificed her life to come to me. She went with me to the officials of the hospital. She appealed to them to give me a leave for a few days so that she could take me to Rohatyn. The hospital officials granted me a leave. It was a very dangerous journey, but somehow, we made it safely.

I stayed with my cousins until the end of the war, May 8, 1945. After May 1945 I was recalled back to my division. I reported to the superiors in Lwów. There were rumors that we would be shipped to Japan. These rumors did not materialize, as Japan surrendered in the meantime. They sent us to the fields to help the peasants to work on the harvest. By then the Soviets had taken over the property of the farmers. Then we were shipped to Bukovina, a region in Romania.⁷² From Bukovina we were transferred back to Lwów.

⁷² The historical region of Bukovina had belonged to Romania during the interwar period. The northern half of Bukovina was annexed by the

This was already the end of September 1945. From Lwów they shipped us to Sambor. We had no idea what to expect in Sambor. When we arrived there, we were assigned to guard German war prisoners. That was what I was hoping for all the time when I was in the woods running for my life like an animal. Here I was in a Russian uniform with a rifle guarding my enemy who caused so much pain to me and my people. I could not believe my good fortune. My time for revenge had come. First of all, I and other Jewish soldiers told the German prisoners that we were Jewish. Just to see the fear in their eyes was a pleasure. To watch them being hungry and cold gave us a lift in surviving to this moment. The Russian superiors watched the Jewish soldiers very closely; they knew what we were capable of doing to these animals. But watching them like this was a revenge, nevertheless. We knew that when it became colder, they would be dying like dogs. We did have control over their food rations; they were dying of hunger.

I was in Sambor until the beginning of 1946. We Jewish soldiers found out that by law we were Polish citizens; therefore, we could be discharged from the Russian army. We registered ourselves with the Russian officials. One night in the beginning of 1946, we were sent to the outskirts of Sambor; we were told to go to the woods to look for Banderowce. All of a sudden, a Russian soldier came riding on a horse and calling out my name. When I approached him, he told me that I was ordered to report to my division in Sambor. I went back to Sambor to my division superiors. I reported to them and told them my name. I asked why I had an order to report. Somehow nobody knew. That was very typical of the Russian army; the left hand did not know what the right hand was doing. I was very tired, so I went to sleep.

In the morning I was awakened by my superiors. They asked me whether I wanted to leave the Russian army, and to go to Poland. I was afraid to tell them that this was what I wanted (for

Soviet Union in 1940, by Romania again in 1941, and by the Soviet Union again in 1944. Although he does not name specific locations, it is likely that Jack served in the Soviet northern half, a region now part of the Chernivtsi Oblast of Ukraine. – Ed.

fear of being considered as an anti-Soviet). But I told them that I was very tired, and my family was very anxious to see me. They gave me a loaf of black bread and two herrings and told me “to leave immediately and that I was officially discharged.” I hitchhiked back to Rohatyn; it was around March 1946.

Return to Rohatyn from the Army

I arrived at the railway station in Rohatyn. I did not know whether any of the Jewish people were still in Rohatyn. When I arrived, I did not know in what direction to go. First of all, I was all alone. I was scared, as I knew that the Banderowce were still active in their murders.⁷³ The railway station was at the outskirts of the town. I approached a Ukrainian and he told me that there was one Jewish family in Rohatyn. Their name was Stryjer (I knew them from before the war). The Ukrainian told me that the Stryjers were staying in the electric powerhouse (*elektrownia*).⁷⁴ I was familiar with the electric powerhouse since I used to work there during the German occupation. Mr. Stryjer's first name was Mocie; he had a sister. The Stryjers had two sons; one son and Mr. Stryjer were in Russia during the war. Mrs. Stryjer with another son were hiding with Lusia, Rózia and their father Shiye Glotzer. One day the Stryjers' son went to look for food and he was murdered.⁷⁵ When I came to the elec-

⁷³ At the same time, some “Banderites” were also brutally killed. In the period from 1944 to 1953, secret punitive units of the Soviet NKVD carried out military operations, raids, and encirclement on the territory of Western Ukraine against units of the UPA, which opposed Soviet occupation on Ukrainian lands after more than three years of bloody Nazi occupation. – Ed.

⁷⁴ This Rohatyn district electrical network station is still at the same location, at vul. Uhryn-Bezhrishnyi 2. – Ed.

⁷⁵ The Stryjer (also called Streier) boy caught and murdered while foraging for food was called Yosef, Yossi, Josef, and Juzio. – Ed.

tric powerhouse, the Stryjers were very happy to see me. They told me that a transport was supposed to come and to take all of us to Poland. (The Soviet Union had annexed to its territory eastern Poland including Rohatyn.)

In the meantime, I was trying to sell our family's house, as I did not have any money. It was very difficult to sell the house even though I had people who were interested in buying it. Fortunately, since I was in the Russian army, I had some "clout" and I managed to sell our house. I was happy as I had some money. I met a man who worked in a flour mill; he gave me flour which I took to Lwów. I sold it and split the profits with him. I made quite a bit of more money.

Before the transport was supposed to come for us, we went to the two mass graves where about 17,500 Jews were buried.⁷⁶ The first mass grave was for people who were murdered on the

⁷⁶ It has not been possible to accurately estimate the total number of dead buried at the two Jewish mass graves in Rohatyn. At the south mass grave, where victims of the March 20, 1942 killings were buried, Jack (who was an eyewitness at the grave site) estimates "about 3,000" and "over 3,000" which agrees well with calculations made by Moshe Nas'hofer, a Jew who worked in a prewar administration and had census data. Nas'hofer gave testimony to Soviet authorities in early 1945 with a figure of "between 3,000 and 4,000;" the Jewish monument at the south site estimates that the grave holds "3,500 Jews." Far less is known about the north mass graves, where victims of the June 6, 1943 ghetto liquidation and at least some of the other killings in Rohatyn during the German occupation years were buried; there were no surviving Jewish witnesses of the shootings at this site, and the Jewish monument there only describes "thousands of Jews." Much of the uncertainty comes from a lack of data for the number of Jews who fled the German invasion of Poland to Soviet-occupied Rohatyn between 1939 to 1941 (and how many of those were subsequently ejected), as well as the numbers brought to the Rohatyn ghetto from other area ghettos after the first aktion, the numbers rounded up in several aktions and deported to their deaths at Bełżec, and the number who died of disease and other causes in the ghetto and then were buried in one of the two Jewish cemeteries. Based on limited and conflicting sources now available, Jack's figure of "about 14,000" buried at the north site (inferred from his total in Rohatyn and the prior estimate for the south site) is very likely an overestimate. Our current estimate of the dead buried there is about 4,000 and possibly as high as 8,000. - Ed.

20th of March 1942. As I wrote previously, I was forced to bury the people. The second mass grave was for the people who were buried there after June 6, 1943, at the liquidation of the ghetto.⁷⁷ My mother and my brother Moshe Emanuel were buried there. My brother Samuel who was murdered two weeks prior to the liberation, was probably in that grave as well: all murdered Jews were gathered and thrown into this grave. The Ukrainians pointed out that mass grave to us since we were not present in town at that time. (I had escaped to the woods and the Stryjers were in hiding.) The grave was so huge, we could not believe our eyes. It was a very traumatic experience that I shall never forget. The three of us sat on the ground crying and reciting Kaddish⁷⁸ over and over again.

Then we went to the other mass grave where I buried the people on March 21, 22 and 23, 1942. I was sitting there alone as the Stryjers were wandering around the grave. I also kept reciting Kaddish there over and over again. Before my eyes I saw a vision of what I had witnessed on those cold March days of 1942. With heavy hearts we went back to the electric powerhouse. We started to get ready for our departure.

Departure from Rohatyn to Poland and Germany: May – July 1946

In the beginning of May 1946, we departed for Poland on a freight train. Some more people were gathered on the way. The train was going to Rychbach (Reichenbach). Today this town is

⁷⁷ Victims of the Rohatyn ghetto liquidation and other killings during the occupation were buried in pits at a clay quarry and brick factory north of the town center; today the graves and their memorial monuments are located at the rear of the Rohatyn “vodokanal” facility, behind vul. Halytska 102. – Ed.

⁷⁸ A Jewish prayer recited in the daily ritual of the synagogue and by mourners at public services after the death of a close relative.

named Dzierżoniów. The Stryjers and I got off near Kraków. The Stryjers found out that their son was in the Russian army and he was stationed in Poznań. We boarded a passenger train and went to Poznań. In Poznań nobody could give us any information as to the whereabouts of the Stryjers' son. We decided to go to Rychbach where, we knew, our people had gone. When I arrived at Rychbach I met with my cousins Lusia and Rózia and their father Shiye. I was glad to see them. They looked so much better than in Rohatyn. They owned a grocery store; I helped in the store. We were waiting to leave for Germany, US Zone. Around July 1946 we all left for Szczecin; from Szczecin we were smuggled across the border to Germany, French Zone and then to US Zone, Displaced Persons (DP) camp Schlachtensee in Berlin.

The Stryjers stayed in Poland, still hoping to find their son. I kept in contact with them. Subsequently they emigrated to Israel in 1948. They got together with their son who was in Władysław Sikorski's army.⁷⁹

We never forgot our experience of going to the graves in Rohatyn in 1946. When I went back to Rohatyn with my wife, Bea, in June 1998 with a group of fifty people, the event of my going there to say Kaddish in 1946 brought back all the memories. The Stryjers were not alive anymore to go with us. The Rohatyn people residing in Israel organized the trip. Two monuments were erected on the two sites of the mass graves.

In Bayreuth, Bavaria (Germany): Summer 1947 – June 1949

Military trucks came to the DP Camp Schlachtensee and took us to Bavaria (southeastern region of Germany). They left

⁷⁹ Władysław Sikorski (1881–1943) was a military leader and Prime Minister of the Polish government in exile during WWII, until his death in a plane crash. He re-established diplomatic relations with the Soviet Union in 1941, and in 1943 created the Polish II Corps under the command of Władysław Anders.

us in a special gathering point (I do not remember its name). They asked us where we wanted to go from there. Since Lusia, Rózia, and Shiye Glotzer were in the town of Bayreuth, I decided to go there and join them. Some of the people from our transport went to various DP Camps nearby. Before I left Poland I heard from my father. He had found out that one of his sons was alive. He tried to contact me. Since I was not in any one place very long, he had difficulties. Before I left for Bavaria, I received a telegram from my father; I answered that I would send my address when I arrived in Bavaria. When I arrived at Bayreuth, my cousins as usual were very happy to see me.

Promptly I sent a telegram to my father. A few days later I received a message from the Bayreuth post office that my father was trying to reach me by phone. Bayreuth was not equipped to receive overseas telephone calls. They referred me to Nürnberg where I could receive telephone calls from my father. I had to travel seven hours by train to Nürnberg. But I did speak with my father quite a few times. He was very anxious for me to come to the USA and join him. By that time, he had an idea what had happened to our family. He and other Rohatyners erected a monument in memory of the victims of Rohatyn. The monument is in the Mt. Hebron cemetery in Queens, N.Y. (the same cemetery where my father is now buried). I was anxiously waiting in the town of Bayreuth for my departure to the USA.

Bayreuth is a very famous town. It is the birthplace of the German composer Richard Wagner who was Hitler's favorite composer. Hitler established many festivals (*Festspiele*) there. He had his personal box in the Richard Wagner theater; this became my favorite place in Bayreuth. I and my cousins used to sit in Hitler's private box and listen to the music. Bayreuth is a very picturesque town; it is surrounded by mountains where Hitler had his residence. We lived in a house owned by a German Herr Meister. He used to point out to us all the places of interest. It was a satisfaction to us to visit all

these places which Hitler treasured and now we, the Jews, were there.⁸⁰

In the meantime, I kept receiving packages and money from my father. He was working hard to bring me over to him. It was complicated as I was not a minor anymore who would be allowed to join a father. I even changed my birthday, but it dragged on and on. Whenever I spoke to my father, I always had a feeling that he was not in good health; of course, he never admitted it to me. I felt that he was very impatient that it was taking so long to bring me over to him. I kept reassuring him that the day of my coming to him was very near. All the red tape seemed to take forever. Finally, during President Truman's administration the Congress passed the Displaced Persons Act (1948) which allowed the DPs to emigrate to the USA provided that they had a sponsor. This of course was not a problem for me.

During my ordeal the only thing that kept me going was the hope that someday I will go to my father, my only parent and close relative. I was planning that I would be able to tell him what I had gone through to survive. Somehow subconsciously I felt that something was wrong. I kept pushing away my thoughts, but they kept coming back. The last letter which I received was not written by my father. That kept bothering me. During the High Holidays⁸¹ I went with my cousins and their father to some people where they conducted prayers. They handed me a prayer book. As I opened it, the first prayer that came before my eyes was the Kaddish. No matter how I turned the pages of the prayer book, I kept coming to the page of the Kaddish. I tried not to think about this episode, but it kept coming to my mind.

⁸⁰ There are a few inaccuracies in this paragraph: Richard Wagner is buried in Bayreuth, but he was born in Leipzig; although Hitler attended a number of festivals in Bayreuth, he did not establish them; and Hitler made a second home at Wahnfried, Wagner's former villa in Bayreuth, but the mountain residences Hitler kept are in southeastern Germany, not near Bayreuth. – Ed.

⁸¹ *The most important Jewish holidays of Rosh Hashanah and Yom Kippur.*

My cousin Rózia with her boyfriend Motek Unglick (he changed his name to Osher) emigrated to Palestine (today Israel). My cousin Lusia and her father Shiye emigrated to Canada. I was going through the process of finally emigrating to the USA.

Tragic Discovery – My Early Years in the USA

In June 1949 I arrived at Bremerhaven (a German port). After some more red tape I boarded a military ship, the General Hauser, which was supposed to take me to New York. When I arrived at the pier in New York, many relatives came to meet me. I had never seen any of my aunts or my cousins before. My aunts emigrated to the USA before I was even born, and my cousins were young or some born in the USA. I kept looking for my father. Nobody was willing to break the terrible news to me that on April 2, 1949, my father had passed away. I considered this my second Holocaust. Later I found out that his health had deteriorated when he learned what happened to his wife, sons, and the entire family.

My aunt Rose Altman (my father's sister) with whom my father lived until his death, decided that Toni Czekay's brother-in-law, Herbert Fleissig, should be the one to tell me this tragic news. Herbert Fleissig was married to Toni Czekay's sister Adele (Adele and her son were murdered in the Holocaust). They felt that Herbert, feeling his own grief, could tell me about my father's death. By that time nobody had to tell me. I knew that I had lost my only close relative, my father.

I sat Shivah and then I went to the temple to say Kaddish. I arranged for a monument to be erected on my father's grave. I just could not reconcile with the fact that I could not see my father alive even for a short time. I even regretted that I had come to the USA. My aunts and cousins were trying to snap me out of my depression, but everything was in vain. I felt myself drifting from day to day. I lived in the same room where my father had with my aunt Rose and her daughter Etta. I felt that

they could not understand me. I did not even try to tell them what I had gone through. In those days none of the survivors were talking about their experiences during the Holocaust; nobody would have believed it anyway.

I believed that if I told somebody about my ordeal, they would think that I was a liar. Hitler was right when he said that he would make the destruction of the Jews on such a big scale that nobody would believe it. The Holocaust survivors kept burying their experiences deep in their souls. Once in a while we, the survivors, would talk between ourselves about our experiences. We were therefore comfortable being among the newcomers, as the Americans were calling us “greeners”.

Therefore, when I met my future wife, Bronia Walzer, in 1950, I felt comfortable to share my experiences with her. I felt that she understood me. I kept in touch with Lusia and her father. I visited them in Canada. They also did not discuss their ordeals during the war years. As a matter of fact, Lusia died on Passover 1999 without telling her children and grandchildren how the three of them had survived. There was always a bond between us. When Lusia died I suffered a big loss.

My first year in the USA was very turbulent. I just could not find myself. The nightmares of my past continued constantly. Somehow with the help of my wife and her parents I created a successful and a productive life. When I became a father in 1954, our daughter Terry, who we named after my mother Toba, was a precious gift to us. Then in 1958 our son Mitchell was born; we named him after my father Mayer. I then realized that my struggles to survive were not in vain. I consider myself a lucky and a happy man.

I became a grandfather to Jeffrey and Michael.

Somehow Hitler's final solution was not so final. I consider my children and my grandchildren a miracle of my survival.

I believe in the victory of good over evil.

בָּרוּךְ הַשֵּׁם – Baruch Hashem – Thank God

*Jack Glotzer
July 2000*

EL MALEI RAHAMIM

אל מלא רחמים שוכן במרומים המצא מנוחה נכונה תחת כנפי השכינה במעלות קדושים וטהורים כזהר
הרקיע מזהירים לנשמות יקירנו וקדושינו שהלכו לעולמם. אָנָּא בעל הרחמים הסתירם בצל כנפיד
לעולמים וצָרָר בצרור הסתים את נשמתם. יהוה הוא נחלתם וינחוו בשלום על משכבכם ונאמר אמן

O God, exalted and full of compassion, grant perfect peace in Your sheltering presence, among the holy and the pure, to the souls of our brethren of the House of Israel who have gone to their eternal home. Master of mercy, we beseech You, shelter them in the shadow of Your wings forever. May their souls be bound up in the bond of life. The Lord is their portion. May they rest in peace. And let us say: Amen.

A NOTE ABOUT THE TEXT

This bilingual edition of Jack Glotzer's memoir of Rohatyn, *I Survived the Holocaust Against All Odds*, is edited and translated from his original unpublished manuscript which was first assembled in English by Jack's wife Beatrice (Bea) and her brother Alexander Walzer. A copy of the original memoir is among the Jack and Beatrice Glotzer Papers archived at the United States Holocaust Memorial and Museum (accession number 1997.44). A second edition was edited by us together with Jack's son Mitchell and published online in 2018.

For this new edition, which was developed within the publications program of the Ukrainian Center for Holocaust Studies (UCHS) and with significant support from the Connecting Memory project, we aimed to preserve Jack's clear voice in his words and his story, while annotating the text from UCHS historical analysis and our own research to provide additional historical and cultural context for both Ukrainian and English readers and correcting a small number of errors in the original text. These editorial remarks are indicated by "Ed." in the footnotes; all other footnotes (in italics) are from Jack's original text.

Most of the place names in the original version of this memoir were written according to Polish spelling using the official names of the Second Polish Republic; those have been retained in the current English-language edition. In the Ukrainian-language version, geographical names have been adapted to modern Ukrainian norms, except for cases where the names of places have changed significantly. Thus, in Ukrainian we write "Lwów" as "Lviv", and we leave "Stanisławów" as "Stanislaviv" instead of using the modern name – "Ivano-Frankivsk".

The topic of personal names deserves a special note. In Jewish families of Jack's childhood region and era, it was traditional for individuals to have many names: those given by parents as well as a religious (Hebrew) name, one or more names for non-Jewish circles, affectionate forms of all these names, family nicknames, nicknames for friends, names for official Polish papers, etc. Since most assimilated Jewish families like Jack's knew many languages and combined many traditions, even the forms of the same name could differ significantly depending on who spoke it. When translating the text into Ukrainian, we tried to reproduce the original versions of various names and surnames, comparing them according to several sources. For the reader's convenience, we note all known names of Jack's family members at the first mention of each, but later in the text we hold to just one of the options (as a rule, the one most often used by Jack himself). The recorded names of other mentioned people have been verified by referring to Glotzer family records, the Rohatyn Yizkor (Remembrance) Book, testimonies in the Yad Vashem Central Database of Shoah Victims' Names, family records of the Jewish descendants' online Rohatyn District Research Group, and the memoirs and testimonies of witnesses and other sources collected by the NGO Rohatyn Jewish Heritage; these names are also provided in the notes.

In Jewish tradition, names are important, and an essential element of remembrance. Jack writes that he and his wife Bea joined a group of fifty people who went to Rohatyn in 1998 to dedicate monuments at the two mass graves where he had repeatedly recited Kaddish in 1946 for his murdered family and friends; Jack recited Kaddish there again in 1998. Alexander Walzer wrote about these places that the Jews "were never given a proper burial with monuments indicating their identities. They were mothers, fathers, brothers, sisters, with names and relatives. Their lives and identities were taken away from them in order to completely obliterate their existence."

Jack gave testimony to Yad Vashem in the 1990s to identify members of his family killed in the Holocaust. He then wrote this memoir to commemorate them and many others by their names, their qualities, and episodes of their lives, bringing their identities back from oblivion. Our intent has been to make this remarkable memoir accessible to everyone who may appreciate the early life experience of this important witness, and to support Jack's belief in the victory of good over evil.

Marla Raucher Osborn and Jay Osborn

CONTENTS

PHOTOGRAPHS.....	72
FOREWORD TO THE 2018 EDITION	98
“IT WAS A VERY TRAUMATIC EXPERIENCE THAT I SHALL NEVER FORGET”. Foreword from the Publishers	99
OUTLINE MAP OF ROHATYN AND SURROUNDING AREAS.....	104
JACK GLOTZER’S FAMILY TREE.....	107
I SURVIVED THE HOLOCAUST AGAINST ALL ODDS	
Early Childhood Years, Until the Outbreak of World War II: September 1, 1939	108
Life Under Soviet Occupation: September 1939 – June 1941	115
Under German Occupation – Life in the Rohatyn Ghetto: End of 1941 – March 20, 1942.....	118
1st Aktion: March 20, 1942.....	121
Death of My Grandmother Leah Barban.....	127
2nd Aktion: Yom Kippur Day 1942.....	128
3rd Aktion: December 1942	130
The Liquidation of the Rohatyn Ghetto: June 6, 1943.....	131
Hiding Out After the Liquidation of the Rohatyn Ghetto: June 1943	134

Hiding Out in the Łopuszna and Cześniiki Woods: July 1943.....	139
Hiding Out in the Woods of Podwysokie: End of July 1943	140
Hiding Out Again in the Woods of Łopuszna: Autumn and Winter 1943	142
Tragedy in Our Hiding Place in the Woods of Łopuszna: March 1944; Return to the Woods: April 1944.....	144
The Soviet Army Arrival at the Village of Łopuszna: June 6, 1944.....	147
Return to Rohatyn: End of June 1944	149
Service in the Russian Army: July 1944 – March 1946.....	152
Return to Rohatyn from the Army	155
Departure from Rohatyn to Poland and Germany: May – July 1946	157
In Bayreuth, Bavaria (Germany): Summer 1947 – June 1949.....	158
Tragic Discovery – My Early Years in the USA.....	161
 EI MALEI RAHAMIM	 163
 A NOTE ABOUT THE TEXT	 164

Науково-популярне видання

Джек Глоцер

Я ПЕРЕЖИВ ГОЛОКОСТ НАПЕРЕКИР УСЬОМУ
Унікальна та незабутня історія боротьби за життя

Jack Glotzer

I SURVIVED THE HOLOCAUST AGAINST ALL ODDS
A Unique and Unforgettable Story of a Struggle for Life

Переклала з англійської
Наталія Курішко

Редакційна колегія двомовного видання
Віталій Бобров, Анатолій Подольський,
Марла Раучер Осборн і Джей Осборн

Фахова передмова
Анатолій Подольський

Літературна редакторка і коректорка українського тексту
Олена Пазюк

Літературна редакторка англійського тексту
Рейчел Макрей (Rachel McRae)

Дизайн обкладинки
Олександр Остапов

Комп'ютерна верстка
Марина Кулікова

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Формат 60x90 ¹/₁₆. Наклад 1000 прим.
Номер замовлення К-0104.

Видавець і виготовлювач:
ФОП Походжай Марта Миколаївна
82100, Львівська, Дрогобич, вул. Пилипа Орлика, 5, кв. 22
код за ДРФО 3499204643
veronika@kolo-tisak.hr

Глоцер Джек

Я пережив Голокост наперекір усьому. Унікальна та незабутня історія боротьби за життя = I Survived the Holocaust Against All Odds. A Unique and Unforgettable Story of a Struggle for Life : двомовне видання / переклала з англ. Наталія Курішко. — Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2022. — 170 с. : іл.

ISBN 978-617-642-642-4

Джек Глоцер народився в сім'ї асимільованих євреїв у Рогатині на початку 1925 року. Він був найстаршим серед трьох дітей, мав велелюдну родину — дядьків, тіток і п'ятьох кузенів і кузин, що жили разом. У віці 16–19 років Джек став свідком убивства майже всієї єврейської громади свого рідного містечка нацистськими окупантами та їхніми помічниками. Мемуари охоплюють Джекове життя в Європі в 1925–1949 роках. За наполяганням дружини й рідних, через більш ніж 50 років після подій Джек записав свої спогади. Мемуари, що містять також велику кількість фото, власноруч укладені автором родинне дерево й мапу місцевості, є одним із небагатьох надзвичайно детальних свідчень життя, загибелі та відродження рогатинських євреїв у часи Другої світової війни.

Двомовне видання виходить друком уперше й буде цікавим для широкої читацької аудиторії.

УДК 94(=411.16)(477.86)(092)